

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ve DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE ve DİN BİLİMLERİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

MARİFETNAME'DE TABİAT İLİMLERİ

Muhammed İkbâl ÇELİK

Danışman

Prof. Dr. Osman BİLEN

2010

YÜKSEK LİSANS
TEZ/ PROJE ONAY SAYFASI

2004800343

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : Muhammed İkbal ÇELİK
Tez Başlığı : Marifetname'de Tabiat İlimleri

Savunma Tarihi : 02.07.2010
Danışmanı : Prof.Dr.Osman BİLEN

JÜRİ ÜYELERİ

<u>Ünvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>	<u>İmza</u>
Prof.Dr.Osman BİLEN	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Prof.Dr.Himmet KONUR	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Yrd.Doç.Dr.Mehmet AYDIN	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	

Oybirliği (X)
Oy Çokluğu ()

Muhammed İkbal ÇELİK tarafından hazırlanmış ve sunulmuş "Marifetname'de Tabiat İlimleri" başlıklı Tezi (X) / Projesi () kabul edilmiştir.

Prof.Dr. Utku UTKULU
Enstitü Müdürü

Yemin Metni

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Marifetname’de Tabiat İlimleri” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

30/07/2010

Muhammed İkbal ÇELİK

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Marifetname’de Tabiat İlimleri

Muhammed İkbal ÇELİK

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Felsefe ve Din Bilimleri Programı

Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Marifetname adlı eseri yazıldığı dönemde halk tarafından sevilmiş ve en çok okunan kitaplardan birisi olmuştur. Bu nedenle eser, halkın bilgi ve kültür düzeyi üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Eserin toplumun dini ve ahlaki yönden gelişmesine etkisi açıktır. Peki, Marifetname bilime ve bilimsel gelişmelere ne ölçüde katkıda bulunmuştur?

Bunun anlaşılabilmesi için eserde yer alan “Tabiat İlimleri”nin ayrıca incelenmesi gerekmektedir. Bu sayede İbrahim Hakkı’nın bu alandaki bilgi düzeyi ve bilim anlayışı ortaya konabilir. Böylece onun hem yaşadığı, hem de kendisinden sonraki dönemde bilime ve bilimsel gelişmeye katkısını anlayabiliriz.

Anahtar Kelimeler: Marifetname, Erzurumlu İbrahim Hakkı, Tabiat İlimleri.

ABSTRACT

Master Thesis

Natural Sciences of Marifetname

Muhammed İkbâl ÇELİK

Dokuz Eylül University

Institute of Social Sciences

Department Philosophy and Religion Sciences

Philosophy and Religion Sciences Program

The work of İbrahim Hakkı from Erzurum was loved by the people at the time it was written and it has been one of the most widely read book. That's why; the work has an important effect on the level of public's knowledge and culture. It is clear that the work has an effect in developing the society within religious and moral affairs. So, at what extend did Marifetname has any contribution in science and scientific developments?

In order to understand this, the part from the work, "Tabiat İlimleri" (Natural Sciences) should be analyzed additionally. Thus, the level of his knowledge about this realm and his understanding of science can be put forth. Thus, we can understand his contribution in science and scientific development in his era and after his death.

Key Words: Marifetname, İbrahim Hakkı from Erzurum, Tabiat İlimleri (Natural Sciences)

İÇİNDEKİLER

YÜKSEK LİSANS TEZ / PROJE ONAY SAYFASI.....	ii
YEMİN METNİ.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR:.....	ix
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	3
1. ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI, HAYATI ve KİŞİLİĞİ:.....	3
1.1. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Hayatı ve Kişiliği:.....	3
1.1.1. Hayatı (1703 - 1780):.....	3
1.1.2. Kişiliği:.....	6
1.1.3. Kendisine Yakın Dönemde Osmanlı Bilimi:	7
1.1.3.1. XVII. Yüzyılda Osmanlı Bilimi (Lale Devri'ne Kadar):.....	8
1.1.3.2. XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bilimi (Lale Devri ve Sonrası):	12
İKİNCİ BÖLÜM.....	17
2. İSLAM DÜŞÜNCESİNDE İLİMLERİN TASNİFİ VE TABİAT İLİMLERİ.....	17
2.1. İslam Öncesi Dönem'de İlimlerin Sınıflaması:	17
2.2. İslam Düşüncesinde İlimlerin Sınıflaması:	18
2.3. İslam Kültüründe Yapılan İlim Sınıflamaları	19
2.3.1. Kindî ve İlimler Tasnifi:	20
2.3.2. Farabî ve İlimler Tasnifi:.....	23
2.3.3. İbn Sinâ ve İlimler Tasnifi:.....	28
2.3.4. Gazali ve İlimler Tasnifi:	31
2.3.5. Taşköprülüzâde ve İlimler Tasnifi:	33

2.4. Erzurumlu İbrahim Hakki'nın Tertîbi'l-Ulûm'unda İlimlerin Tasnifi:	37
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	46
3. MARİFETNAME'DE TABİAT İLİMLERİ	46
3.1. Marifetname'nin Yazılış Amacı:	46
3.2. Marifetname'nin Konuları:	47
3.3. Marifetname'nin Kaynakları:	48
3.4. İbrahim Hakki'nın İlim Anlayışı ve Marifetname'de İlimlerin Tasnifi:	51
3.4.1. İbrahim Hakki'nın İlim Anlayışı:	51
3.4.2. Marifetname'de İlimlerin Tasnifi:	57
3.5. Marifetname'de Tabiat İlimleri:	58
3.5.1. Tabiat İlimlerinin Konusu:	58
3.5.2. Varlık Nazariyesi ve Fizik:	61
3.5.3. Oluş ve Bozuluş (Kevn ve Fesâd) Hakkında:	65
3.5.4. Madenlerin Oluşumu ve Çeşitleri Hakkında:	70
3.5.5. Bitkiler Hakkında:	71
3.5.6. Hayvanlar Hakkında:	72
3.5.7. İnsan Hakkında:	72
3.6. Marifetname'de Riyazî İlimler:	73
3.6.1. İlm-i Hisâb (Matematik-Aritmetik):	73
3.6.2. İlm-i Hendese (Geometri):	74
3.6.3. İlm-i Hey'et (Astronomi):	75
3.6.3.1. Hey'et-i Kadîme (Eski Astronomi):	77
3.6.3.1.1. İlmü'n-Nücûm:	81
3.6.3.1.2. Musiki İlmî:	84
3.6.3.2. Hey'et-i Cedîde (Yeni Astronomi):	85
3.6.4. İlm-i Teşrîh ve Tıp:	89

SONUÇ	93
KAYNAKLAR:	96

KISALTMALAR:

b.:	bin (Şahıs isimlerinde).
Bkz.:	Bakınız.
Çev.:	Çeviren.
DEÜ:	Dokuz Eylül Üniversitesi.
H.:	Hicri.
Haz.:	Hazırlayan(lar).
IRCICA:	İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi.
İHHCKYY:	İbrahim Hakkı Hazretleri Camii ve Külliyesini Yaptırma ve Yaşatma Derneği.
M.:	Miladi.
MEB:	Milli Eğitim Bakanlığı.
s.:	Sayfa.
ss:	Sayfa sayıları.
TDV:	Türkiye Diyanet Vakfı.
Ünv.:	Üniversitesi.
vb.:	Ve benzeri.

GİRİŞ

Marifetname, yazıldığı dönemde toplum nazarında tanınan, rağbet gören, çeşitli kesimlerce okunup mütalaa edilen ve halk üzerindeki etkileri günümüze kadar ulaşan*, bu yönüyle Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın en çok bilinen ve ona şöhret kazandıran eseridir.

Marifetname, telif edildiği tarihten bugüne kadar toplumu dini ve ahlakî yönlerden etkilemeyi başarmış mühim bir eserdir. Söz konusu bu eserin önemli bir kısmı, insan-ı kâmil olmanın yollarını gösteren, bunu tarif eden, kişinin ahlakını güzelleştirmeye yönelik bilgilerle dolu olsa da onun içeriği sadece dini ve tasavvufî ilimlerle sınırlı değildir. Onda akli ilimlere de yer verildiği görülmektedir. İşte bunlar arasında “Tabiat İlimleri”nin eserin genel muhtevası içindeki yeri, tasnifi, ele alınış biçimi, önemsenme durumu gibi hususlar bu çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır.

Marifetname'de yer alan tabiat ilimlerini mevzu bahis ettiğimiz bu araştırmamızda İbrahim Hakkı'nın bu ilimlere bakışı, bunların alanına giren konular hakkında sahip olduğu bilgi düzeyi ve yansıttığı ilim anlayışı tespit edilmeye çalışılmaktadır. Bunun amacı; *Marifetname*'de müellifin bu konuda ortaya koyduğu ilim anlayışı ve sunduğu bilgilerin, eserin yazıldığı dönem olan on sekizinci yüzyılda Osmanlıda genel olarak mevcut olan bilgi düzeyi ve bilim anlayışı ile ne ölçüde örtüştüğünün belirlenmesi ve felsefi açıdan İslam ilim geleneği ile arasındaki bağın ortaya konulmasıdır. Böylece İbrahim Hakkı'nın hem yaşadığı dönemde hem de kendisinden sonraki devirlerde bilimsel gelişmelere nasıl bir katkı sağladığını anlamak mümkün olacaktır.

Araştırmamızın bu amacına ulaşabilmesi için; öncelikle İbrahim Hakkı'nın yaşadığı dönem ile yakın tarihte Osmanlı'nın içinde bulunduğu genel durum ve bilimsel gelişmeler hakkında bilgiler sunulmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte hem İslam öncesi dönemde, hem de İslam ilim geleneğinde, ilimlerin tasnifi konusu ele

* Onun halk üzerindeki etkilerinin günümüze kadar uzandığını gösteren en açık işaretlerden birisi, *Marifetname*'de, özellikle de mukaddime bölümünde yer alan birtakım dini tasavvurların bugün halkımız arasında hala anlatıla gelmesi ve varlığını sürdürmesidir. Halk inanışlarını oluşturan ve çocukluğumuzdan bu yana duymaya alıştığımız pek çok rivayete bu eserde rastlamak mümkündür. Bu geleneğin oluşmasında etkili olan tek kitap elbette *Marifetname* değildir. Ancak dini alana ait sözlü geleneğin oluşması ve halk arasında yaygınlaşmasında diğer pek çok eser gibi o da yazıldığı dönemden günümüze toplum üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur.

alınmış, Kindî, Farabî, İbn Sinâ, Gazâlî gibi ilk İslam filozofları ile İbrahim Hakki'ya yakın bir dönemde yaşamış ve kendisine kadar gelen süre içinde bu konuda en kapsamlı çalışmayı yapmış olan Taşköprülüzâde'nin ilimler sınıflaması aktarılmıştır. Yapılan bu tasnifler içinde tabiat ilimlerinin yeri ve konuları belirlenmeye çalışılmıştır. Bunlardan sonra İbrahim Hakki'nın *Tertîbi'l-Ulûm* adlı eserinde ortaya koyduğu ilimler tasnifi ile *Marifetname*'de yer verilen ilimlerin tertip ve sıralaması üzerinde durulmuş, tabiat ilimlerinin bunlar arasındaki yeri hakkında değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Marifetname'de yer alan ilimlerden, İslam öncesi dönem ve İslam felsefi geleneğindeki kullanımına uygun olarak fiziğin (tabiyyât) yanı sıra matematik, geometri, astronomi ve musiki gibi riyazî ilimlerin tabiat ilimleri kapsamında değerlendirilebileceği düşünülmüş ve söz konusu ilimler bu bağlamda ele alınarak incelenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI, HAYATI ve KİŞİLİĞİ:

1.1. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Hayatı ve Kişiliği:

1.1.1. Hayatı (1703 - 1780):

Erzurumlu İbrahim Hakkı *Marifetname*'de, kendi hayatı ve ailesi hakkında bazı bilgiler aktarmaktadır.

Buna göre; dedesi Erzurum'un Pasinler Ovası'nın Hasankale halkından Dursun Mehmed oğlu Molla Bekir adıyla tanınan ve gayet vakur bir kişiliğe sahip olan bir zâttır. Misafirperverliği ile tanınmış ve çevresinde iyi bir itibara sahip olan bu zâttın, hicrî 1081 yılı Rabi'ülevvel ayının on dördüncü günü (Miladi 1 Ağustos 1670) dünyaya gelen Osman adını verdiği oğlu, İbrahim Hakkı'nın babası olacaktır. Annesi ise yakın bir köy olan Kındığı¹ Seyyitlerinden Şeyhoğlu Dede Mahmut'un kızı Şerife Hanife Hanım'dır.²

Bazı kaynaklarda İbrahim Hakkı'nın soyunun baba tarafından, on birinci yüzyılın akıncı Türklerine kadar çıktığı belirtilmektedir. Buna göre ataları önce bilgin ve din adamı olarak Bağdat sultanlarının hizmetine girmişler, daha sonra Moğol istilasıyla birlikte yerlerinden ayrılarak Fırat bölgesine göç etmişlerdir. Erzurum Hasankale'ye de buradan gelip yerleşmişlerdir. Anne tarafının da Oğuz Türklerinin Pasinler'e (Hasankale) ilk yerleşen boylarından olduğu bildirilir.³

Hicri 2 Muharrem 1115 (M. 18 Mayıs 1703) yılında dünyaya gelen İbrahim Hakkı kendi doğumunu *Marifetname*'de şöyle aktarmaktadır:

“Hicretin târihi bin yüz on beş oldu ol bahar

¹ Köyün ismi *Marifetname*'nin sadeleştirilmiş bazı nüshalarında “Fendiği” şeklinde telaffuz edilmektedir. Numan Külekçi bu köyün Hasankale'ye beş kilometre uzaklıkta bulunduğu ve şimdiki adının Altınbaşak olduğu bilgisini aktarmaktadır. (Bkz: Numan Külekçi, **Erzurumlu İbrahim Hakkı**, Toker Yayınları, Erzurum, 2002, s. 19)

² İbrahim Hakkı, **Marifetname**, Ahmet Kamil Matbaası, İstanbul, 1330, s. 513.

³ Hüseyin Arslan, **Yüksek Ruhlar ve Aydınlar Yurdu Tillo**, Simurg Yayınları, İstanbul, 2006, s. 139.

Kal'a-ı ahsende İbrâhim Hakkı doğdu zâr."⁴

Onun doğumundan bir süre sonra babası, Hasankale'den ayrılıp Erzurum'a gelmiş burada Habib Efendi'den tasavvuf dersleri almıştır. Bu arada eşi Hanife Hatun, İbrahim Hakkı altı yaşındayken vefat etmiştir. Bu olaydan bir süre sonra Osman Efendi oğlu İbrahim'i iki kardeşine bırakarak hac seyahatine çıkmıştır. Bu yolculuğu sırasında Siirt Tillo'da Şeyh İsmail adında bir mürşidin haberini alıp buraya gelmiş ve gönlü huzursuzluk içinde uzun zamandır arayıp durduğu mürşid-i kâmilî bulduğu kanaatiyle bu şeyhe intisâb ederek Tillo'da onun yanında kalmıştır. Ertesi yıl amcası Şeyh Ali, İbrahim dokuz yaşındayken onu da yanına alıp Tillo'ya gitmiş ve böylece İbrahim Hakkı, *Marifetname*'de birçok kerametlerini anlattığı, hem babasının hem kendisinin hocası olacak olan Şeyh İsmail Fakirullah ile ilk defa karşılaşmıştır. Henüz çocuk yaşta olmasına rağmen bu ilk görüşmede onun cemal ve kemaline hayran olmuştur.⁵

Babasının ölümüne kadar, onunla aynı odada kalarak tasavvufî eğitimini ve ilk terbiyesini şeyhi Fakirullah'ın yanı sıra, hücredaşım dediği babasından alan İbrahim Hakkı, onun ölümünden (1720) sonra, on yedi yaşındayken, muhtemelen öğrenimini sürdürmek üzere Erzurum'a dönmüştür. Dönemin Erzurum müftüsü şair Hâzık Mehmet Efendi'den Arapça ve Farsça konusunda yararlanan ve burada yaklaşık sekiz yıl kalan İbrahim Hakkı'nın bu evrede başka kimlerden ders aldığı konusunda detaylı bilgiler bulunmamaktadır.⁶

1728 senesinde ikinci defa Tillo'ya şeyhinin yanına gelen İbrahim Hakkı babasıyla birlikte kaldığı hücreye yeniden yerleşmiş ve Fakirullah vefat edene kadar yedi yıl burada kalmıştır. Onun ölümünün ardından tekrar Erzurum'a dönmüş ve daha önce babasının da görev yaptığı Yukarı Habib Efendi Camii'nde imamlık vazifesine başlamıştır. Bu sırada otuz üç yaşlarındayken, Firdevs Hanım'la ilk evliliğini yapmış, bu evliliğinden İsmail Fehim ve Ahmet Naimî adındaki oğulları dünyaya gelmiştir. İbrahim Hakkı 1738 yılında ilk hac yolculuğuna çıkmış, hac vazifesini tamamladıktan sonra Erzurum'a gelerek tekrar imamlık görevine dönmüştür.

⁴ *Marifetname*, s. 514.

⁵ Amil Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s. 2.

⁶ TDV, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2000, Cilt: XXI, 305.

1742 yılına doğru Hüseyin Bey kızı Fatma Hanım'la ikinci evliliğini yapmış, onun bu evliliğinden doğan çocukları yaşamamıştır. Bu sıralarda Amcası Ali Çelebi de vefat etmiştir.

İbrahim Hakkı 1747 yılında ilk defa İstanbul'a gelerek dönemin hükümdarı olan I. Mahmut ile görüşmüş, onun takdirini kazanarak saray kütüphanesinde çalışma izni almıştır. Ancak İstanbul'da fazla bir süre kalmamış, Erzurum'daki Abdurrahman Gazi Dede Tekkesi Zaviyadarlığı görevi kendisine verildiği için aynı yıl tekrar buraya dönmüştür. Bundan yaklaşık üç yıl kadar sonra Belkıs Hanım'la üçüncü evliliğini yapmış, bu evliliğinden Gülsün adında bir kız, Mehmed Şakir adında da bir erkek evladı dünyaya gelmiştir. Bundan üç yıl kadar sonra da Züleyha Hanım'la evlenmiş ve bu hanımından da Osman ve Nedim adındaki oğulları doğmuştur. Bu arada Habib Efendi Mescidi'nde yeniden imamlığa başlamışsa da kısa bir süre sonra bu görevi Firdevs Hanım'dan doğma oğlu İsmail Fehim'e devrederek kendisi Hasankale'de ilimle meşgul olmaya başlamıştır.

İbrahim Hakkı, Erzurum Gümrükçüsü olan ve resmi bir görev için İstanbul'a çağrılan Mehmed Sun'ullah Ağa ile onun daveti ve kendisine yol arkadaşı olması isteğiyle ikinci defa 1755 yılında İstanbul'a gitmiştir.

İlkinden daha uzun sürmüş olan bu İstanbul seyahati, İbrahim Hakkı'ya yine kütüphanede çalışma fırsatı tanımıştır. Böylece o, İstanbul'da kaldığı bu süre içinde, kendisinin en önemli eseri ve bizim araştırmamızın temelini teşkil eden *Marifetname*'yi tamamlamak üzere çalışmalarını yoğunlaştırma imkânına sahip olmuştur. Nitekim İstanbul'dan döndükten sonra 1756 yılında bu eserin telifiyle meşgul olmuş ve *Marifetname*'yi tamamlamıştır. Bu arada Abdurrahman Gazi Dede Zaviyesi'nde III. Mustafa tarafından, 1760 yılında yenileme çalışmaları yaptırılmış, bir taraftan eserleriyle ilgilenirken bir taraftan talebe okutmakla meşgul olan İbrahim Hakkı bu zaviyedeki görevine devam etmiştir. Bu görevinden eline geçen ve zaten oldukça kıt olan gelirleri oğulları ile amcasının oğlu Yusuf Nedim arasında paylaşmıştır.

1759 yılında oğlu Osman Nedim'in genç yaşta ölümü üzerine Erzurum'daki evini oğlu İsmail Fehim'e, Hasankale'deki evini de oğlu Mehmed Şakir'e bağışlayarak 1763 yılında üçüncü kez Siirt Tillo'ya gitmiş ve Şeyh Fakirullah'ın oğulları kendisini babalarının halifesi olarak karşılayarak, muhtemelen buradan

ayrılmaması için Fakirullah'ın torunu Fatma Azize Hanım'la evlendirmişlerdir. Bir süre sonra da eşi Züleyha Hanım'ın ölüm haberi gelmiştir.

1764 yılında Şeyhi'nin oğulları Hamza Ganiyullah ve Mustafa Fani ile birlikte ikinci defa hacca gitmiş ve dönüşte yine Tillo'ya gelerek eserlerine ve talebe okutmaya devam etmiştir. Oğlu Ahmet Naimî'nin ölümünden (1766) bir süre sonra tekrar Erzurum'a gelmiş ve 1768 de üçüncü kez hac yolculuğuna çıkmıştır. Dönüşünden sonra üç yıl kadar Erzurum'da kalan İbrahim Hakkı 1771 de oğlu İsmail Fehim ile birlikte son kez olmak üzere Tillo'ya gitmiş ve ömrünün kalan zamanını burada geçirmiştir.

1775'te bir hastalık atlatan İbrahim Hakkı, eşi Fatma Azize Hanım'ın vefatı (1778) üzerine büyük üzüntüler duymuş ve kendisi de 22 Haziran 1780 yılında Tillo'da vefat etmiştir. Vasiyetnamesinde şeyhinin kubbesi altına defnedilmemesini, buranın şeyhinin kendi evlatlarına ait olduğunu belirtmesine rağmen şeyhinin oğlu Mustafa Fani'nin isteği üzerine Şeyhi İsmail Fakirullah'ın türbesine gömülmüştür.⁷

1.1.2. Kişiliği:

İbrahim Hakkı'nın ilk öğretmenleri babası Osman Efendi ile hem onun hem de kendisinin şeyhi olan İsmail Fakirullah olmuştur. Küçük yaşından itibaren bu iki öğretmenin elinde yetişen İbrahim Hakkı ilk ahlaki terbiyesini ve tasavvufî bilgilerini onlardan almıştır. Ayrıca babası Osman Efendi tahsil ettiği sarf, nahiv, tefsir, hadis, fıkıh gibi nakli ilimleri oğluna da aktarmıştır.

İbrahim Hakkı okumaya düşkün ve öğrenmeye hevesli yapısı sayesinde kendisini geliştirmeye önem vermiş, ömrü boyunca halkı irşâd etmeye, çevresindekileri aydınlatmaya çalışmıştır. İlahi aşkı, gönül saflığını, güzel ahlakı sadece anlatmakla kalmamış, kendi yaşantısında uygulamış ve insanları incitip kırmaktan uzak durmuştur. Görgülü ve bilgili kişiliğiyle toplumda itibar sahibi olmakla birlikte o, ilmî ve tasavvufî birikimini dünyevî menfaat ve çıkarlar için kullanmamıştır. Bunu, Şeyhi İsmail Fakirullah'a hürmet duyduğu bilinen dönemin padişahı I. Mahmut ile görüşme imkânı bulduğu halde, padişahın, şeyhine olan bu hürmetinden maddi menfaatler için istifade etme yoluna gitmeyip kendisinden,

⁷ TDV, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: XXI, 307.

sadece ilmi çalışmalarını sürdürmek amacıyla saray kütüphanesini kullanmak üzere izin istemesinden anlayabiliriz. Bu yönleriyle onun kanaatkâr, başkasına minnet etmeyi hoş görmeyen, tok gözlü bir kişiliğe sahip olduğu ve mütevazı bir hayat sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Kendisi aynı zamanda bir şair olan İbrahim Hakkı eserlerinin çoğunu manzume olarak kaleme almış, Ferdî, Fakirî ve daha çok da Hakkı mahlasıyla şiirler yazmıştır.⁸ Tasavvufa olan meyli zaten küçük yaştan itibaren bilinen İbrahim Hakkı, sadece dini, tasavvufi ve manevi ilimlerde değil, bizim de konumuzun esasını oluşturan matematik, geometri, astronomi, tıp gibi müspet ilimler alanında da zamanın anlayışına göre söz söylemiştir. Onun, kendi şahsında, manevi ilimler ile müspet ilimleri bağdaştıran bu yönü kişiliğinin en önemli özelliklerinden birisi olarak görülmüştür.

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın eserleriyle ilgili, özellikle bunların sayısı hakkında farklı bilgiler verilmekteyse de bu karışıklığın bazı eserlerindeki bölümlerin müstakil birer eser sanılmasından kaynaklandığı belirtilmektedir.⁹ İbrahim Hakkı'nın, kendisinin ana olarak nitelediği ve *Marifetname*'nin de bunlar içinde yer aldığı beş temel eserinin yanında on tane de evlat saydığı tali eserler olmak üzere toplam on beş eserinin bulunduğu söylenebilir.¹⁰

1.1.3. Kendisine Yakın Dönemde Osmanlı Bilimi:

Küçük bir beylik olarak kurulan ve zamanla güçlenerek önce Anadolu'da ardından diğer coğrafyalarda giriştiği fetih hareketleri sonucunda hâkimiyeti ele geçiren Osmanlılar kuruluşundan itibaren ilmî ve kültürel çalışmalara başlamış, bunu yaparken kendisinden önceki Türk-İslam medeniyetinden devraldığı mirası devam ettirmiştir. Bu bakımdan Osmanlı'nın ilk dönemlerinde genel olarak karşılaşılan dini ve dünyevi sorunlara, o güne kadar oluşan İslam bilgi ve kültürü çerçevesinde çözüm aranmıştır. Ancak imparatorluğun tarih sahnesindeki varlığı uzun bir zaman dilimini kapsadığından, bu süre içinde dünyada gelişen olaylar ve yüzyıllara göre ilmî

⁸ Çelebioğlu, **Erzurumlu İbrahim Hakkı**, s. 18.

⁹ TDV, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: XXI, 309.

¹⁰ Eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: İsmet Binark, Nejat Sefercioğlu, **Erzurumlu İbrâhim Hakkı Bibliyografyası**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977.

müesseselerde ve ilim anlayışında değişikliklerin yaşanması tabiidir. Nitekim Ortaçağın ardından Batı'da pek çok alanda yaşanan gelişmelerin özellikle on yedinci yüzyıldan itibaren Osmanlı'yı etkilemesi sonucunda, öncelikli olarak askeri, daha sonraları ise diğer birçok alanda Batı bilimine doğru bir açılım yaşanmıştır.

Osmanlı'da on yedinci yüzyıl, tedrici bir duraklamanın hemen her alanda hissedildiği, hem toplumsal hem idari yapıda aksaklıkların yaşanmaya başladığı, devleti, içinde bulunulan bu durumdan kurtarmaya yönelik çarelerin arandığı, ayrıca Batı ile doğrudan temasın başlamasıyla birlikte devletin çeşitli kademelerinde yenilenme ihtiyacının belirgin şekilde hissedildiği bir dönemdir.

İbrahim Hakkı'nın yaşadığı zaman dilimi de, böyle bir manzara içinde, on yedinci yüzyılın ardından duraklamadan gerilemeye geçilen bir sonraki asra rastlamaktadır. Onun yaşadığı ve ona yakın dönemde Osmanlı biliminin genel görünümüne kısaca değinmek faydalı olacaktır.

1.1.3.1. XVII. Yüzyılda Osmanlı Bilimi (Lale Devri'ne Kadar):

Yukarıda belirttiğimiz gibi Osmanlı bilimi, kendisine kadar süregelen İslam bilim geleneği üzerine kurulmuş ve onun bir devamı olmuştur. Ancak on yedinci yüzyıl ile birlikte bu gelenekte kısmen değişimler yaşanmış ve Osmanlı bilimi yüzünü yavaştan Batı bilimine doğru dönmeye başlamıştır.

Aslında Osmanlı biliminin Batı Rönesans'ı ile daha erken devirlerde etkileşim içine girdiğini ileri sürerek bunun başlangıcını on beşinci yüzyıla kadar götüren yaklaşımlar mevcuttur. Buna göre 1492'de Granada'nın düşmesiyle birlikte buradaki Müslüman ve Yahudi bilim adamları yerlerini terk etmek zorunda kalmış ve bunların bir kısmı Osmanlı himayesine girerek buradaki bilimsel gelişmelere katkı sağlamıştır. Böylece Osmanlı'nın Batı ile ilk teması Endülüs'ten gelen bu bilim adamlarıyla başlamıştır.¹¹ Ancak bahsedilen bu temas her ne kadar gerçek olsa da doğrudan olmayıp dolaylı yollardan gerçekleşmiş bir etkileşim sayılabilir. Bu nedenle Batı bilimi ile doğrudan ilk temasın on yedinci yüzyılda kurulduğu söylenebilir.

¹¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, **Osmanlılar ve Bilim**, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 82.

Osmanlı biliminin Batı bilimi ile bu ilk karşılaşmasının daha çok astronomi ve coğrafya alanında gerçekleştiği görülmektedir. Zira bu dönemde yaşayan Zigetvarlı Tezkîreci Köse İbrahim Efendi, Fransız Astronomu Noel Durret'in (ö. 1650 civarı) yıldızların yerini ve hareketlerini göstermek için hazırladığı cetvelini (zîc) 1660-1664 yılları arasında tercüme etmiş ve bu tercümeyle birlikte Kopernik astronomisi ile modern astronomi kavramlarının Osmanlı bilimine girişi sağlanmıştır.¹²

Bu alanda ikinci ve daha kapsamlı bir çeviri Coğrafyacı Ebu Bekir Efendi'nin (Dımeşkî) (ö.1691) IV. Mehmet'in emriyle Janszoon Blaeu'nun *Atlas Major* adlı eserine yaptığı çeviridir. Aslında dünya merkezli evren anlayışını akla daha yakın olarak görmekle birlikte Kopernik evren modeli hakkında da bilgiler ihtiva ettiği nakledilen bu eserin çevirisi Osmanlı bilimi adına önemli görülmüştür.¹³

On yedinci yüzyıl Osmanlı biliminde, adından bahsedilmesi gereken en önemli isim, medrese eğitimi almamasına rağmen okuma ve araştırmaya düşkünlüğü sayesinde belli bir bilgi ve kültür seviyesini yakalamış olan Kâtip Çelebi'dir. (ö. 1657). Onun en önemli eseri coğrafya alanında yazılmış ve bu alanda geleneksel görüş ve anlayıştan Batı anlayışına geçişte bir dönüm noktası olarak kabul edilen *Cihannümâ*'dır.

Kâtip Çelebi bu eserin telifine farklı şekilde iki kez yönelmiştir. Birincisi klasik bir tertiple dört unsurun her birine bir ana bölüm ayrılarak bu bölümlerde genel coğrafya bilgisi sıralanacak şekilde tasarlanmış ve genel anlamıyla bir kozmografya kitabı mahiyetinde düşünülmüştür. Bu ilk şekliyle o güne kadar bilinen bazı nehir ve denizlerden, çeşitli memleket ve şehirlerden bahsedilen bu eserde bir dünya haritasıyla birlikte bazı denizlerin muhit ve yerlerini gösteren çeşitli küçük haritalar da bulunmaktadır. Kâtip Çelebi Mercator'un *Atlas Minor* isimli eserinden haberdar olmuş ve o sıralarda tanıştığı ve kendisi Fransa'dan gelmiş olan Şeyh Mehmet Efendi adında bir zâatın anlatımı ile *Atlas Minor*'un tercümesini kaleme aldıktan sonra, kendi eseri *Cihannümâ*'yı yeni baştan yazıp temize çekmeye karar vermiştir. İlkinden daha farklı bir düzene sahip olan bu ikinci *Cihannümâ*'nın konuları arasında ileride göreceğimiz üzere *Marifetname*'de de yer alan Kolomb ve

¹² İhsanoğlu, **Osmanlılar ve Bilim** s. 122.

¹³ A. Adnan Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982, s. 155.

Macellan'ın deniz seyahatleri ve meşhur keşifler de bulunmaktadır.¹⁴ Bu açıdan İbrahim Hakkı'nın *Marifetname*'de de yer verdiği bu konuların bir kaynağının da *Cihannümâ* olması kuvvetli bir ihtimaldir.

Kâtip Çelebi'nin diğer önemli eseri *Keşfi'z-Zünûn* adlı kitabıdır. Onun gerek bizzat okuduğu gerekse sahaf ve kütüphanelerde gördüğü eserleri isimlerinin baş harfine göre sıraladığı, bunların şerh ve haşiyelerine yer verdiği, ayrıca ilmin önemi ve çeşitli ilim dallarından bahsettiği bu kitabı 1835-1858 yılları arasında Flügel tarafından Latinceye de çevrilecek ve kendisini Avrupa'da Hacı Halife olarak tanıttak olan eserdir.¹⁵ Kâtip Çelebi'nin *Tuhfetü'l-kibâr fi esfâri'l bihâr* adında başka bir eseri daha mevcuttur. Bu eserin giriş kısmında coğrafyadan müstakil bir bilim dalı olarak bahsedilmiş ve bu fennin öğrenilmesinin lüzumuna değinilmiştir. Coğrafyanın lüzumuna delil olarak da kâfirlerin bu bilimlere ehemmiyet ve değer vererek Yeni Dünya'yı bulmaları ile Sind ve Hind limanlarına hâkim olmaları işaret edilmektedir.¹⁶

Kâtip Çelebi'nin, coğrafyayı ayrı bir bilim dalı olarak görüp, deniz seyahatleri ve keşifler gibi konuları onun kapsamında değerlendirmesi önemli bir husustur.

Bu dönemde adından bahsedilmesi gereken diğer bir isim *Seyahatname*'siyle ünlü olan Evliya Çelebi'dir. Gördüğü, bazen de işittiği memleketleri biraz da mübalağa katarak anlatması, bilinen bir özelliğidir.

On yedinci yüzyıl tıp açısından Osmanlı'nın en olgun çağı olarak nitelendirilmektedir. Dönemin önemli hekimlerinden birisi Şemseddin el- İtakî'dir. (ö. 1632-1633 civarı). Tıbbı dair yazdığı eserinde konular resimlerle açıklamalı olarak ele alınmıştır. Kendisinin Batı tıbbından haberdar olduğu ve etkilendiği belirtilir.¹⁷

İtakî'nin, çalışmalarını birlikte sürdürdüğü Hekimbaşı Emir Çelebi (ö. 1638-1639) de bu devrin ünlü hekimlerindedir. Hava, iklim ve toprağın nitelikleri ile ilgili bilgilerle başlayıp çeşitli hastalıklardan ve anatomiden bahseden tıp kitabında

¹⁴ Orhan Şaik Gökyay, **Kâtip Çelebi'den Seçmeler**, MEB Basımevi, İstanbul, 1997, Cilt: I, 47.

¹⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu, **Osmanlı Bilimi Literatürü**, Osmanlı Medeniyeti Tarihi, Feza Gazetecilik A.Ş. Yayınları, İstanbul, 1999, Cilt: II, 422.

¹⁶ Kâtip Çelebi, **Tuhfetü'l-kibâr fi esfâri'l bihâr**, Kâtip Çelebi'den Seçmeler İçinde, Haz: Orhan Şaik Gökyay, MEB Basımevi, İstanbul, 1997, Cilt:1, s. 153.

¹⁷ Sevim Tekeli, Esin Kâhya ve diğerleri, **Bilim Tarihine Giriş**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 1999, s. 352.

anatominin mutlaka görülmesi gereken bir ilim dalı olduğunu belirtmiş ve savaşta bulunan hekimlere ölen askerler üzerinde çalışmalar yapabileceklerini, eğer böyle bir imkân yoksa çeşitli hayvanların anatomi ilmini öğrenmek için kullanılabileceğini belirtmiştir.¹⁸

Bu devrin tıp açısından önemli bir özelliği bu yüzyılda Rönesans'ın ünlü filozof hekimi Paracelsus'un (1493-1541) eserlerinin Türkçeye tercüme edilmeye başlamasıyla Osmanlı hekimleri arasında Tıbb-ı Cedîd adıyla yeni bir tıp anlayışının başlamasıdır.¹⁹

Buraya kadar önemli bilimsel gelişmelerini kısaca aktarmaya çalıştığımız on yedinci yüzyılda, Osmanlı Devleti, III. Mehmet (1595-1603) ile başlayıp II. Mustafa (1695-1703) ya kadar uzanan dönemde toplam on iki padişah tarafından idare edilmiştir.

Bu dönem, dışarıda İran, Avusturya, Venedik, Lehistan, Rusya gibi devletlerle yapılan savaşlar, içeride de çeşitli ayaklanmalar, İstanbul'u etkileyen büyük bir deprem, birkaç büyük yangın ile geçirilen bir dönem olmuştur. Uzun süren savaşlar, devletin çeşitli yönetim kademelerinde ortaya çıkan bozulmalar, bazı padişahların eğlence, zevk ve sefaya düşkünlüğü, ehliyetsiz kişilerin çeşitli mevkilere rüşvet, iltimas gibi kolay yollardan gelmesi gibi nedenlerle devlet ekonomisi günden güne zayıflamıştır. Dönemin sonlarına doğru ikinci Viyana kuşatmasında uğranılan hezimet ve nihayetinde bu devir kapanmak üzereyken imzalanan Karlofça Antlaşması (1699) ile sadece bu dönemin değil büyük bir imparatorluğun bütün bir tarihinin en önemli olaylarından birisi, Osmanlının gerilemesinin başlangıcı olarak kayıtlara düşmüştür.

Bu dönemdeki bozulma ve duraklamadan bilim ve kültür faaliyetlerinin de etkilenmesi kaçınılmaz olmuştur. On yedinci yüzyılda ortaya çıkan bu tablonun nedenlerini ve bu buhrana karşı çözüm yollarını arayan çalışmalar da yok değildir. Bunlar arasında *Kitâb-ı Müstetâb* adıyla dönemin yenilikçi fakat maalesef ömrü kısa olan padişahı II. Osman'a sunulan, müellifi belirsiz bir kitap ve IV. Murat'a sunulan ünlü *Koçi Bey Risalesi* (1631) yer almaktadır.

Bu tür eserlerde duraklama ve bozulmanın sebeplerine ilişkin olarak genelde; yönetimde adaletin kaybedilmesi, yabancıların ve ehil olmayanların alınmasıyla

¹⁸ Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, s. 129.

¹⁹ İhsanoğlu, **Osmanlı Bilim Literatürü**, s. 419.

ordunun yapısının bozulması, hemen her kademede rüşvetin yaygınlaşması, hazinenin boşalması gibi nedenler dile getirilmektedir.²⁰ Bu durum onların duraklama ve çöküntünün sebeplerini sadece devletin iç meselesi gibi algıladıklarını göstermektedir.

On yedinci yüzyıl edebiyatına bakıldığında Nefî (ö. 1635), Nabî (ö. 1712), Ataî (ö. 1635) gibi gazel ustaları, Aziz Mahmut Hüdayî (ö. 1628), Niyazî Mısırî (ö. 1693) gibi tekke edebiyatçıları ile halk ozanları arasında da Karacaoğlan'ın (ö. 1679 civarı) döneme damgasını vuran isimler olduğu görülmektedir.

1.1.3.2. XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bilimi (Lale Devri ve Sonrası):

Bu yüzyıla girildiğinde Osmanlı kısa bir süre önce imzaladığı antlaşmayla büyük çapta ilk toprak kaybını yaşamış ve yakın tarihte Batı karşısında aldığı yenilgiler nedeniyle Batı'nın bilim ve özellikle savaş teknolojisi alanındaki üstünlüğünü kabullenmişti. Bu nedenle özellikle savaş araçları başta olmak üzere bilim ve teknik alanında Batı'dan yaralanma ihtiyacını üzerinde hissetmiş durumdaydı.

III. Ahmet 1703 yılında, tahta çıkmasının ardından devletin yönetim kademelerinde birtakım değişikliklere gitmiş ve birçok sadrazamı değiştirmek durumunda kalmıştır. Nitekim 1717 yılında sadrazam olarak tayin edilen ve on iki seneden fazla bir süre bu görevini tam yetki ile sürdürmüş olan Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın, devletin savaş halinde bulunduğu Avusturya ile barışı sağlamasının ardından Osmanlı tarihinde "Lale Devri" olarak anılan bir dönem başlamış oldu.

Bu dönem kimi tarihçilere göre, halkı tembelliğe ve sefahate iten, toplumun ahlaki yapısında bazı çözümlere yol açan, askeri ve mülki nizamda büsbütün bozulmalara sebep olan zevk, sefa, eğlence, israf ve süse düşkünlüğün arttığı, kısacası devletin genelinde bir bozulma ve durgunluğun görüldüğü bir dönem olarak

²⁰ Osman Köksal, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Islahat İhtiyacının Algılanışı ve Islahat Temayülleri", **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, Cilt:VII, 162. Ayrıca bkz: Mücteba İlgürel, "IV. Murad", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Çağ Yayınları, İstanbul, 1989, Cilt: X, 484.

görülürken,²¹ bazı araştırmacılara göre ise barış içinde geçen bu zaman, Damat İbrahim Paşa'nın, bilgin ve aydınları koruduğu, bu sayede kütüphanedeki kitapların sayısının arttığı, yine onun emriyle çeviri komisyonlarının kurulup çeşitli eserlerin Türkçeye tercüme edildiği ilmi bir canlılık dönemi olarak değerlendirilmiştir.²²

Müellifimiz İbrahim Hakkı'nın gençlik yıllarına tekabül eden bu dönemin güzel bir tasvirini Ortaylı şöyle aktarmaktadır:

“Osmanlı'nın başkentinde trigonometri, balistik öğreten mühendishaneler, giderek askerî cerrah ve veteriner yetiştiren okullar açılmaktaydı. 18. Yüzyıl Türkiyesi'nde modern tıpla üfürükçülük, tekkelerde süren sanatlarla medreselerdeki eğitim modern eğitimle birlikte yaşamaktaydı. Geleneksel sanatlarımız ve bilhassa resim sadece Avrupa'dan değil, İran'dan esen rüzgârlardan da esinleniyor; insanlar şehirlerini tanımak için Ayvansarayî Hafız Hüseyin'in *Hadikât'ül Cemavî ve Ermeni İnciciyan*'ın İstanbul üzerine yazdığı eserleri okuyor veya okutup dinliyordu.

İstanbul'da klasik sanatlarda bir açılım başlamıştı. Daha evvel iktidar sahibi grupların aldığı birtakım ürünlerin çarşı pazarda satıldığı görüldü. İstanbul'un seçkinleri kadar halkı da aynı tip edebiyatla ilgilenmeye başlamıştı. Mevlevi tekkelerinin, Rufailerin çok geniş bir kitleye musiki ve tezhib öğrettiği, *Mesnevî* okuttuğu anlaşılıyor. Öte taraftan sadece Şair Nedim değil, *Tayyarzade*, *Hançerli Hanım* ve *Şahmeran masalları* bazısı çok gerçekçi, bazısı menkıbevi ve masalımsı halk hikâyeleri halinde, kahvelerde meddahların dilinden naklediliyordu. Yazmaların sayısı çoğalmıştı.”²³

Bu şekilde resmedilen Lale Devri'nde Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın emriyle çeviri komisyonları oluşturulduğu bilinmektedir. Bu komisyonlarda görev alan âlimlerden birisi Yanyalı Es'ad Efendi'dir. (ö. 1730). Arapça, Türkçe, Farsçanın yanı sıra Yunanca ve Latinceyi de iyi bilen bu zât, felsefe ve mantık alanında bu dildeki eserlerden tercümelerde bulunmuştur. Bu bakımdan onun başkanlığındaki

²¹ Ahmet Cevdet Paşa, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008, Cilt: I, 57.

²² Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, s. 159.

²³ İlber Ortaylı, **Son İmparatorluk Osmanlı**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2006, s. 71.

çeviri heyetinin yürüttüğü faaliyetler, bu dönemdeki tercüme hareketlerinin en önemlisi olarak nitelenmiştir.²⁴ Çevirileri arasında İbn Sinâ'nın *Şifâ*'sı ve Aristo'nun *Fizika*'sı (*Physica*) bulunmaktadır. Esat Efendi, Aristo'nun bu eserinin tercümesini yaparken kendi görüşlerini de eklemiştir. Oldukça geç bir dönemde Aristoteles'in fizik kuramının Osmanlı ilim ve düşünce hayatına aktarılmasını sağlayan bu çalışmada, artık bu dönemde temel ilke ve kanunları konulmaya başlamış olan mekanik ve modern anlamdaki fizikten hiçbir surette bahsedilmemesi, Osmanlı'nın gelişen Batı bilim ve kültürü karşısındaki durumunu göstermesi bakımından önemli görülmüştür.²⁵

İbrahim Hakkı ile çağdaş olan âlimlerden birisi de 1720'de Fransa'nın o günkü gelişmesine tesir eden sebepleri öğrenmek ve Osmanlı'da da uygulanabilecek nitelikte olanları bildirmek üzere oraya elçi olarak gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmet'tir. (ö. 1732). Kendisinin Şehrezûri'ye ait olan *eş-Şecereti'l-İlâhiyye* adlı eserin cisim, hareket, zaman, dört unsur, gök olayları, çeşitli ülkelerin iklim ve coğrafi özellikleri, madenlerin oluşumu, bitki ve hayvanlar gibi konuları kapsayan bölümünü tercüme ettiği nakledilmektedir.²⁶

Bu dönemde devlet eliyle desteklenen bu tercüme faaliyetleri kapsamında, özellikle felsefe ve mantık ile ilgili eserlerin de çevirilerinin yapılmış olması son derece önemli bir husustur. Ancak bunlar arasında içinde bulunulan devir veya yakın tarihteki Batı felsefe ve bilimine ilişkin herhangi bir eserin yer almayışı da bir o kadar önemli bir eksikliklerdir.

Osmanlı'da on sekizinci yüzyılın en önemli ismi hiç şüphesiz ki İbrahim Müteferrika'dır (ö. 1747). O matbaanın kuruluşuna öncü olmuş ve 1727-1735 ile 1737-1740 yılları arasında dinî kitaplar dışında, tarih, coğrafya ve lügat kitaplarını bu matbaada basmıştır.

Bu kitaplar arasında en önemlisi Kâtip Çelebi'nin *Cihannümâ* adlı eseridir. Müteferrika bu eseri basarken, buna kendi bilgilerinden eklemelerde bulunmuş, coğrafya ve geometri ile ilgili birtakım bilgileri ve Kopernik sistemini bu eserin içine

²⁴ Kazım Sarıkavak, "Az Bilinen Osmanlı'da Bir Aydınlanma Hareketi", **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, Cilt:VII, 190.

²⁵ Hüseyin Gazi Topdemir, "Osmanlılarda Fizik Çalışmaları", **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1998, Cilt: VII, 455.

²⁶ İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), **Osmanlı Tabii ve Tatbiki İlimler Literatürü Tarihi**, IRCICA, İstanbul, 2006, Cilt: I, 116.

almıştır.²⁷ Onun *Fuyûzât-ı Mıknatısıyye* adında, pusula ve mıknatıs hakkında kaleme aldığı, pusulanın icadı ve kullanımından bahsettiği resimli bir kitabı mevcuttur.²⁸

Emîr Mehmet Efendi'ye ait *Tarih-i Hind-i Garbî*²⁹ adlı eserin de resimleriyle birlikte bu matbaada basılan kitaplar arasında olduğunu belirtmek gerekir.

İbrahim Hakkı'nın *Marifetname*'de yeni astronomi başlığı altında yer verdiği konulara bakıldığında, onun, İbrahim Müteferrika tarafından eklemelerde bulunularak matbaada basılan *Cihannümâ*'dan haberdar olduğunu düşünmek mümkündür. Yine *Marifetname*'de Yeni Dünya'nın keşfi ve Macellan'ın seyahatleri gibi konularda bilgiler verilmiş olması onun *Tarih-i Hind-i Garbî*'den yararlandığını da akla getirmektedir.

On sekizinci yüzyıl Osmanlı Devleti'nde duraklamayla birlikte Batı'nın üstünlüğünün artık kabul edildiği ve özellikle bu devrin ortalarından itibaren devletin askeri yönden çağın gerektirdiği seviyeye ulaşması için modern matematik, astronomi, fizik gibi bilimlerin ülkeye girmesi için çaba harcandığı bir dönem olmuştur. Başlatılan çeviri hareketleri, Lale Devri'nin Patrona Halil İsyanı ile son bulmasının ardından azalmış olsa da tamamen son bulmamış ve devam ettirilmiştir. Özellikle III. Mustafa döneminde gerek matematik gerekse astronomi ve astroloji alanında Fransa gibi ülkelerden kitaplar istenmiştir.

İbrahim Hakkı'nın doğum yılı olan 1703 senesinden başlayarak onun ölümüne (1780) kadar geçen süre içerisinde Osmanlı Devleti, III. Ahmet (1703-1730), I. Mahmut (1736 -1754), III. Osman (1754-1757) III. Mustafa (1757-1774) ve I. Abdülhamit (1774-1789) olmak üzere beş padişah tarafından idare edilmiştir. Özellikle I. Mahmut döneminde başlatılan ıslahat çalışmaları, III. Mustafa ve I. Abdülhamit döneminde hız kazanmış, Osmanlı'da Batı tarzında ilk mühendishaneler İbrahim Hakkı'nın ölümüne yakın bir dönemde açılmıştır.

²⁷ Adivar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, s. 68.

²⁸ IRCICA, **Osmanlı Tabû ve Tatbiki İlimler Literatürü Tarihi**, Cilt:2, s. 126

²⁹ Bu eser, Emir Mehmet Efendi tarafından kaleme alınmış ve 1583 yılında tamamlanmıştır. Sultan III. Murat'a takdim edilen bu eserin birinci bölümünde geleneksel İslam kozmografya ve coğrafya bilgileri ile Osmanlı ülkesinin de içinde yer aldığı eski dünya anlatılmıştır. İkinci bölüm ise okyanuslarla ilgili olup, burada yeni ülkeler ve buralarda yaşayan halklara ilişkin bilgiler sunulmuştur. Üçüncü bölümde 1492'den 1552'ye kadar geçen altmış yıllık sürede başta Kolomb ve Macellan olmak üzere bazı denizcilerin seyahatleri, keşif ve fetihleri anlatılmıştır. Bunlar arasında en önemlisi Yeni Dünya yani Amerika'nın keşfi hakkındaki bilgilerdir. (Ayrıntılı bilgi için bkz: Remzi Demir - Mutlu Kılıç, "*Tarih-i Hind-i Garbî'de Hint Okyanusu, Kızıldeniz ve Süveyş Kanalı ile İlgili Düşünceler*", **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, Cilt: VII, 355-371.)

Osmanlı bilimi açısından bu yüzyıl nispeten bir canlanma ve hareketlenme dönemi olarak anılır. Her ne kadar üst seviyede felsefi, edebî ve bilimsel ilerlemelere yol açamamış olsa da Osmanlı matbaasının bu dönemde açılmış olmasının bu hareketliliğe katkıda bulunduğu düşünülebilir.

Bu yüzyıl, en üst düzey yönetim kademelerinden halkın geneline kadar toplumun hemen bütününde eski ile yeninin bir arada rağbet gördüğü, ilerde değineceğimiz üzere İbrahim Hakkı'da da görülen bir zihni ikilemin hâkim olduğu bir dönem olmuştur.

Nitekim bir taraftan ehil olmayan cahil kimselerin hekimlik yapmasını engellemek üzere, hekimlerin bir nevi devlet imtihanına tabi tutularak kendilerine verilecek bir tür belge ile çalışmalarına ilişkin padişah fermanı çıkarken diğer yandan tıbbın düzenli bir medrese veya şifahane tahsiline dayalı olmayıp, usta-çırak ilişkisi usulüyle dükkânlarda öğrenildiği,³⁰ bunun yanında tıbb-ı cedîd adı verilen yeni tıp ilmiyle, üfürükçülük ve muskacılığın yan yana gittiği bir durum söz konusudur. Bu dönem yine aynı şekilde kimya ile ilgili elde edilen birtakım yeni bilgiler yanında simyanın, astronomiyle astrolojinin, coğrafya ve astronomide gerçekleşen keşif ve buluşlar sayesinde elde edilen bilgilerle, birtakım efsanevi halk hikâyelerinin bir arada olduğu bir dönemdir.

Döneme damgasını vuran edebiyatçılar arasında, devrin ünlü şairi Nedim (ö. 1730), Şeyh Galip (ö. 1780), Koca Ragıp Paşa (ö. 1765), Fıtnat Hanım (ö. 1780) ile tekke edebiyatında Diyarbakırlı Ahmet Mürşidî (ö. 1760) ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın kendisi yer almaktadır.

³⁰ Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, s. 165.

İKİNCİ BÖLÜM

2. İSLAM DÜŞÜNCESİNDE İLİMLERİN TASNİFİ VE TABİAT İLİMLERİ

2.1. İslam Öncesi Dönem’de İlimlerin Sınıflaması:

İlimlerin sınıflandırılması, ilkçağlardan itibaren düşünür ve bilim adamlarının üzerinde durdukları bir konudur. Hem ilk İslam düşünürlerinin üzerindeki etkileri bakımından hem de kendisine kadar gelen düşünürler arasında en sistematik sınıflamayı yapmış olması bakımından Aristo’nun tasnifi ve ilim anlayışı bu konuda temel olarak kabul edilmektedir.³¹ Ancak ondan daha önce hocası Eflatun da ilimler arasında hiyerarşik bir sıralamaya ve belirli bir ayrıma gitmiştir. O bilimin tarifini verirken her bilimin özel ve belli bir alanı ve konusu olduğunu vurgulamıştır. Ona göre bilim, öğrenilmesi gereken bir şeyin her ne olursa olsun, kendi başına bilgisini elde etmektir. Yani o, genel anlamıyla belirli konulara göre belirli uzmanlık alanlarının olduğunu farkındadır.³²

Eflatun esas olarak bilimlerin pratik sanatlardaki faydasına eğilir ve ona göre bilimlerin öğretilmesinde temel amaç devletin yönetim görevini yükleyebilecek nitelikli insan yetiştirmektir.³³ Bu nedenle o, öncelikle bilimler arasında hangisinin böyle bir gücü olduğunu aramaktadır. Bu açıdan bakıldığında, bütün sanatlarda, bütün kafa çalışmalarında, bütün bilimlerde ortak olan ve öğrenilmesi gereken ilk bilim olarak Eflatun, sayı ve hesap bilgisini işaret etmektedir.³⁴ Çünkü bu bizi gerçek varlığa götürecek bilimlerden birisidir. İkinci olarak öğrenilmesi gereken bilim, her zaman için var olanı bilmeye yarayan ve değişmeyen bilgisi olan geometridir.³⁵ Platon üçüncü olarak astronomiyi ondan sonra da armoniyi zikretmektedir ki bu iki bilim Eflatun’a göre kardeş sayılır. Çünkü astronomide gözün gördüğü bir hareket varsa, armonide de kulak yoluyla duyulan bir hareket vardır.

³¹ Mehmet Bayraktar, **İslam Felsefesine Giriş**, TDV Yayınları, Ankara, 1998, s. 117.

³² Platon, **Devlet**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003, s.116 (438 d)

³³ Platon, **Devlet**, s. 189 (521 c)

³⁴ Platon, **Devlet**, s. 190 (522 c)

³⁵ Platon, **Devlet**, s. 195 (527 b)

Bu bilimler gerekli ve öncelikli olmakla birlikte gerçek varlığı bütünüyle değil sadece belli bir yönüyle yakalayabilir. Öyleyse bizi varlığın özüne götürecek başka bir bilime daha ihtiyaç vardır ki bu da bilimlerin doruğu ve tacı olan diyalektiktir. Zira insan diyalektik ile duyuların hiçbirisine başvurmadan, yalnız aklını kullanarak her şeyin özüne varabilir ve böylece görülen ve kavranan dünyanın sonuna vararak iyinin özüne ulaşabilir.³⁶ Böylece Eflatun bilimlerin en üstünü olarak diyalektiği zikretmektedir ki artık onun üzerine koyulabilecek hiçbir şey yoktur.³⁷

Eflatun ilimler arasındaki önem ve önceliğe ilişkin bu sınıflamasından başka bir de ilimleri konuları bakımından bir düzene tabi tutmuştur. Buna göre o, varlık türlerinde aşağı, orta ve yukarı şeklinde bir derecelendirmeye giderek buna paralel olarak bilimler arasında da hiyerarşik bir düzenleme yapar. Buna göre, fizik aşağı, matematik orta ve metafizik ise yukarı olarak nitelendirilmiştir.³⁸

Aristo'nun ise bilimleri teorik, pratik ve poetik olarak üç ana sınıfa ayırdığı bilinmektedir. Teorik bilimler fizik, matematik ve metafiziktir. Pratik ilimler ise daha çok ahlak ve siyasetle ilgili olup bunların gayesi iyiliktir. Poetik bilimler ise güzeli arayan şiir, hitabet ve cedeli içine almaktadır. Mantığı ise o, gerçekleri bulmak için bir yöntem olarak kullanmayı amaçlamış ve onu felsefenin gerçek öğrencileri için bir hazırlık çalışması olarak nitelendirmiştir.³⁹

Onun ilimler sınıflaması, ilk İslam düşünürlerinin bu konudaki çalışmalarına temel teşkil ettiği için onların ortaya koyduğu çalışmalar bir anlamda Aristo'nun bilimler ayrımının da açıklaması niteliğindedir.

2.2. İslam Düşüncesinde İlimlerin Sınıflaması:

İslam kültüründe temelde Kur'an ve sünnet etrafında şekillenen ilimlerin zamanla gelişmesi, genişleyen coğrafya ve değişen içtimai şartlara bağlı olarak çeşitli yeni ilim dallarının ortaya çıkması ve özellikle felsefi kültürün İslam dünyasına intikal etmeye başlamasıyla birlikte İslam âlimlerinde, ilimler arasında ayrıma giderek onları belirli bir sınıflamaya tabi tutma geleneği başlamıştır.

³⁶ Platon, **Devlet**, s. 199 (532 a)

³⁷ Platon, **Devlet**, s. 201 (534 e)

³⁸ Mahmut Kaya, **Kindi Felsefi Risaleler**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2002, s. 17.

³⁹ Cevher Şulul, **İslâm Felsefesinde İlimlerin Sınıflandırılması Geleneği**, DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir, 2002, Sayı: XVI, 220.

Bu anlamda İslam medeniyetinde belirli bir gerekliliğin sonucu olarak ortaya çıkan ilimlerin tasnifi geleneğinin çeşitli amaç ve faydalarında söz etmek mümkündür.

Bunlardan birisi; konu ve amaçları bakımından ilimler arasında sınır çizgilerini belirleyerek onların birbirleriyle olan ilişkilerinin ortaya çıkarılmasını sağlamak ve aralarında ortak bağlar kurarak ilimlere toplu bir bakış açısı elde edebilmektir.⁴⁰

İlimleri sınıflandırmanın diğer bir amacı ise ilimlerin öğretiminde etkili bir yöntem belirlemek, ilimlerin tanımlarını yaparak aralarında bir derece sıralaması yapmak ve böylece eğitim öğretimde verimliliği sağlamaktır.⁴¹

Müslüman düşünürlerin ilimlerin tasnifine yönelmelerindeki amaçların belki en önemlisi ise tercüme kanalıyla yüz yüze gelmeye başladıkları yabancı kaynaklardan elde edilen bilgilerle o güne kadar yöneldikleri nakli ilimlerden elde edilen bilgilerinin uzlaştırılmasını sağlamak, akıl-vahiy yahut din-ilim arasındaki uyum sorununun çözümüne katkıda bulunabilmek ve ilimler arasındaki hiyerarşiye açıklık getirmektir.⁴²

2.3. İslam Kültüründe Yapılan İlim Sınıflamaları

İslam kültüründe ilimler kaynağı açısından temelde ikiye ayrılarak ele alınmıştır. Birincisi vahiy ve peygamberin sünneti etrafında şekillenen İslami ilimlerdir ki bunlara “Din İlimleri”, “Nakli İlimler”, “Şer’i İlimler” gibi adlar da verilmektedir. İkincisi ise yabancı kaynaklardan, özellikle de Yunan kültüründen tevarüs edilen ilimler olup bunlar da “Akli İlimler” veya “Felsefi ilimler” olarak isimlendirile gelmiştir. Bunun yanı sıra ilimler değerleri ve eğitim-öğretimde sıralamaları açısından akli ilimleri içine alan “Alet İlimleri” ile İslami ilimleri içine alan “Âlî İlimler” olarak da bir ayrıma tabi tutulmuştur.⁴³

İlimleri sınıflandırma geleneğinin ne zaman başladığı hususunda ise farklı görüşler bulunduğunu belirtebiliriz. Peygamberimizin, bir hadisinde ilimleri beden

⁴⁰ Mehmet Bayraktar, **İslam’da Bilim ve Teknoloji Tarihi**, TDV Yayınları, Ankara, 2000, s. 13.

⁴¹ Cevher Şulul, **İslâm Felsefesinde İlimlerin Sınıflandırılması Geleneği**, DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir, 2002, Sayı: XVI, 218.

⁴² S. Hüseyin Nasr, **İslam ve İlim**, Çev. İlhan Kutluer, İnsan Yayınları, İstanbul, 1989, s. 14

⁴³ Bayraktar, **İslam Felsefesine Giriş**, s. 118.

ilmi ve din ilmi olarak ikiye ayırmasından hareketle ilimler arasında ilk ayırım ve sınıflamanın bizzat peygamberimizle başladığını düşünenler olduğu gibi,⁴⁴ gerçek anlamda ilk ilimler tasnifinin Cabir b. Hayyân tarafından yapıldığını ileri sürenler de bulunmaktadır.^{45*} Bazı araştırmacılar ise Cabir b. Hayyân'a atfedilen ilk tasnifin şüpheli olduğunu, bu nedenle İslam dünyasında ilk ve özgün tasnifin Kindî tarafından yapıldığını belirtmektedir.⁴⁶

İslam düşüncesinin erken devirlerinde başladığı anlaşılan ilimlerin tasnifi geleneği, daha sonraki dönemlerde de sürdürülmüş, düşünür ve âlimlerin hemen hepsi bu konuya eserlerinde yer ayırmış, bazıları da ilimlerin tasnifine yönelik müstakil risale ve eserler kaleme almıştır. Biz burada konumuz açısından Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın ilim anlayışına tesiri olabileceğini düşündüğümüz bazı İslam filozoflarının ve düşünürlerin bu konudaki çalışmalarına ana hatlarıyla değinmek istiyoruz.

2.3.1. Kindî ve İlimler Tasnifi:

Kindî, İslam düşüncesinde ilimlerin sınıflamasını kapsamlı ve özgün olarak yapan ilk düşünür olarak kabul edilmektedir. O ilimler hakkındaki görüşlerini, Aristoteles'in kitaplarının sayısı üzerine yazdığı bir risalesinde dile getirmektedir.⁴⁷ Söz konusu bu risalenin başlangıcında Kindî'den, Aristoteles'in kitapları hakkında şu üç başlık altında kısa ve öz bilgiler istenmektedir:

⁴⁴ Bayraktar, **İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi**, s.13.

⁴⁵ Hidayet Peker, **İbn Hazm'ın İlimler Tasnifi**, Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Bursa, 2009, Cilt: XVIII, Sayı: I, 320.

* Ülken, Cabir b. Hayyan'a göre ilimlerin tasnifini şu şekilde vermektedir:

- 1- Tıp ilmi.
- 2- Sanat ilmi. (Cabir b. Hayyan sanat ilmiyle kimyayı kast etmektedir.)
- 3- Özellikler (Havass) ilmi.
- 4- Yanlış olan tılsımlar ilmi.
- 5- Yıldızların kullanılması ilmi.
- 6- Doğa ilmi (İlm-i mizân)
- 7- Şekiller ilmi. (İlm-i tekvîn)

Bkz: Hilmi Ziya Ülken, **İslam Felsefesi Kaynakları ve Etkileri**, Cem Kültür Yayınları, İstanbul, 1993, s. 47.

⁴⁶ Kaya, **Kindî Felsefi Risaleler**, s.17. Ayrıca bkz: Cevher Şulul, **İslâm Felsefesinde İlimlerin Sınıflandırılması Geleneği**, DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir, 2002, Sayı: XVI, 221.

⁴⁷ Kindî'nin bu risalesi, bundan başka on altı risalesiyle birlikte Mahmut Kaya tarafından "*Felsefi Risaleler*" adıyla Türkçeye tercüme edilmiş ve yayınlanmıştır. Biz çalışmamızda risalenin bu çevrisinden yararlandık.

- 1- Aristoteles'in felsefi sistemini kurduğu ve felsefe yapmak isteyenin mutlaka okuması gereken kitapların neler olduğu hususu.
- 2- Bu kitapların sayıları ve sıra düzenleri.
- 3- Ait oldukları hususlar ve amaçları.

Kindi, Aristo'nun eserleri hakkında bilgi verip bu soruların açıklamalarını yaparken aynı zamanda kendi ilimler sınıflamasını da ortaya koymaktadır. O Aristoteles'in eserlerini başlıca dört kısma ayırmıştır:

- 1- Mantıkla ilgili olanlar: Sekiz kısma ayrılmıştır. Bunlar:
 - a) Kategoriler.
 - b) Per-i Hermenias.
 - c) Birinci Analitikler.
 - d) İkinci Analitikler.
 - e) Topika.
 - f) Sofistika.
 - g) Retorika.
 - h) Poetika.
- 2- Tabiatla ilgili olup tabii varlıkların bilgisine ilişkin olanlar. Yedi kısımdır:
 - a) Fiziğe dair bilgiler kitabı.
 - b) Gök hakkında kitap.
 - c) Oluş ve bozuluş üzerine kitap.
 - d) Gök ve yerde meydana gelen olaylar hakkında kitap. Bu bölüm yüksekteki olaylar, dört unsurun oluşturduğu çeşitli gök olaylarını kapsamaktadır ki çeşitli meteorolojik olaylar denilebilir.
 - e) Madenler hakkında kitap.
 - f) Bitkiler hakkında kitap.
 - g) Hayvanlar hakkında kitap.
- 3- Tabiattan bağımsız, cisimlere gerek duymadan var olan ve varlığını sürdürebilen ancak yine de cisimle ilişkisi bulunanlara ilişkin olanlar: Dört kısımdan oluşur:
 - a) Nefis üzerine.

- b) Duyu ve duyulan nesnelere üzerine.
 - c) Uyku ve uyanıklık üzerine.
 - d) Uzun ve kısa ömür üzerine.
- 4- Cisimlere gerek duymadan ve onlarla hiçbir ilişkisi bulunmayanlarla ilgili olan ise tektir ve “Metafizik” adını taşır.

Bunlardan başka metafizikten sonra gelen ve buraya kadar sayılanların meyvesi konumunda olan kitaplar vardır ki bunlar ahlaka dairdir.

Kindî’ye göre filozof olmak isteyen bir kişi işte yukarıda sayılan bu kitapları mutlaka okumalıdır. Ancak o, bunlardan önce matematik ilminin okunması gerektiğini vurgular. Önce matematik ilimlerini öğrenmeyen kişinin, daha sonra diğer ilimleri okuması tamamen boşunadır ve hiçbir işe yaramayacaktır. Felsefe öğrenmek için okunması şart olan matematik ilimleri ise aritmetik, geometri, astronomi ve müzikten ibarettir.⁴⁸

Kindî, buraya kadar sayılan ve felsefenin çatısı altında topladığı bu ilimleri “Beşeri (İnsani) İlimler” olarak nitelendirmektedir ki bunlar insanın irade ve çabası ile belli aşamalardan geçerek elde edilebilen ilimlerdir. Ancak anılan bu ilimler, insanın isteme ve çabasına gerek olmadan elde edilen ve zamansız olarak gelen “İlahi Bilgi” den daha aşağı bir mertebededir. Çünkü bu tür bilginin kaynağı vahiydir ki bunu elde etmek için istemeye, çaba harcamaya, araştırma yapmaya, matematik ve mantıki çarelere başvurmaya gerek yoktur. Böyle bir bilgi ise yalnız peygamberlere özgüdür.⁴⁹

Buraya kadar aktardıklarımızdan hareketle Kindî’nin ilimler tasnifini toparlayacak olursak diyebiliriz ki o, ilimleri, elde edilmiş kaynakları açısından dini ve beşeri (insani) olarak ikiye ayırmakta ve birincisini ikincisine üstün tutmaktadır.

Beşeri ilimleri ise felsefe çatısı altında toplamakta ve bunları da nazari (teorik) ve ameli (pratik) olarak ikiye ayırmaktadır. Nazari ilimler başlıca dört kısımdan oluşmaktadır:

⁴⁸ Ebû Yûsuf Ya’kûb b. İshâk el-Kindî, *Aristoteles’in Kitaplarının Sayısı Üzerine (Risâle fi kemmiyyeti kütübi Aristûtâlîs ve mâ yuhtâcu ileyhi fi tahsîli’l-felsefe)*, (Felsefi Risaleler İçinde), Çev. Mahmut Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 263-266.

⁴⁹ Kindî, *Aristoteles’in Kitaplarının Sayısı Üzerine (Risâle fi kemmiyyeti kütübi Aristûtâlîs ve mâ yuhtâcu ileyhi fi tahsîli’l-felsefe)*, s. 268.

- 1- Felsefeye giriş mahiyetinde olan matematik ilimler (aritmetik, geometri, astronomi, müzik) ile mantık ilmi.
- 2- Fizik. (Tabiî varlıklar hakkında.)
- 3- Nefis (Ruh) hakkında. (İlmu'n-Nefs)
- 4- Metafizik. (İlahiyyât)

Ameli (pratik) ilimler ise bunların meyvesi mahiyetinde olup ahlak ve siyasetle ilgilidir.⁵⁰

2.3.2. Farabî ve İlimler Tasnifi:

Farabî ilimlerin sınıflanmasına yönelik *İhsâ'ü'l-Ulûm* adıyla müstakil bir kitap kaleme almış ve bu eserinde ilimleri kapsamlı bir tasnife tabi tutmuştur. Onun bu eseri gerek döneminde, gerekse kendisinden sonraki dönemlerde geniş bir etki alanına sahip olmasından dolayı keyfiyet ve mükemmellik yönünden bu konuya yönelik olarak zamanının en üstün eseri olarak nitelendirilmektedir.⁵¹

Farabî İhsâ'da ilimleri sekiz başlığa ayırarak incelemektedir:

- 1- Dil İlmi (İlmu'l-Lisân): Yedi büyük bölüme ayrılır.
 - a) Tek kelimelerin ilmi. (Münferid kelimeler)
 - b) Toplu kelimelerin ilmi. (Mürekkeb kelimeler)
 - c) Kelimelerin tek (Münferid) oldukları zamanki kanunları.
 - d) Kelimelerin toplu (Mürekkeb) oldukları zamanki kanunları.
 - e) Doğru yazma kanunları.
 - f) Doğru okuma kanunları.

⁵⁰ Bayraktar, bunlardan ayrı olarak Kindî'ye göre ilimlerin bir de hiyerarşik sınıflamasını vermektedir.

Buna göre; felsefi ilimler başlıca üç çeşittir. Birincisi matematik ilimlerdir ki bunlar tabiatları itibariyle "Orta" ilimlerdir. Çünkü bunlar sayılar, geometri, astronomi ve musikinin konusu olan ve madden ayrı fakat onunla ilişkisi bulunan şeyleri inceler. İkincisi, Fizik ilimlerdir ve bunlar da tabiatları itibariyle "Aşağı"dır. Çünkü bu ilimler maddi şeyleri inceler. Üçüncüsü ise Kelam (Teoloji) ilmidir ve bu ilim tabiatı itibariyle "Yukarı"dır. Çünkü bu ilim maddi olmayan ve mutlak olarak maddeden ayrı olan şeyleri inceler. (Bkz: Bayraktar, **İslam Felsefesine Giriş**, s.119.)

Bu tasnif şekli, daha önce belirttiğimiz şekliyle Eflatun'un ilimler arasında yapmış olduğu derecelendirme ile örtüşmektedir.

⁵¹ Macit Fahri, **İslam Felsefesi Tarihi**, Çev. Kasım Turhan, Ayışığıkitapları, İstanbul, 1998, s. 125.

- g) Doğru şiir okuma kanunları.⁵²
- 2- Mantık İlmi: Farabî'nin, felsefe öğrenmeden önce tahsil edilmesi gereken bir ilim olarak gördüğü mantık sekiz bölümdür.
- a) Makuller ile onlara delalet eden tek kelimelerin kanunları. (Makûlât - Kategoriler)
- b) İbareler. (el-ibâre - Bârî erîminyâs)
- c) Kıyas ile ilgili kanunlar. (el-kıyâs - Ânâlûtîka'l-ûlâ)
- d) Burhani sözleri sınamaya yarayan kanunlar. (el-Bûrhân - Ânûtâtîka's-sâniye)
- e) Cedeli sözlerin sınamasında kullanılan kanunlar. (Kitabu'l-mevâzi-il-cedelîye -Tûbikâ)
- f) İnsanı yanlıştan ve yanıltmadan koruyan kanunlar. (el-hikmetü'l-mümevvihe - Sofistikâ)
- g) Hitabet – Ritôrikâ
- h) Şiirler ve şiiri sözler - Bôyôtîka⁵³
- 3- Ta'lim İlmi: Yedi bölümden ibarettir. Konumuzla ilgisi bakımından bu bölüme ait ilimlerin açıklamalarının kısaca yapılması uygun olacaktır.
- a) Sayı (Adet) İlmi (Aritmetik): Farabî sayı ilmini ameli ve nazari olarak ikiye ayırmaktadır. Buna göre halkın pazarlarda ve günlük işlerinde başvurdukları sayma ve hesap işleri ameli sayı ilmini teşkil eder. Nazari sayı ilmi ise sayıların zihinde, cisimlerden ve sayılabilen her türlü şeyden soyutlanarak kullanılmasıdır. Bu ilim sayıların yalnızca kendilerinde hâsıl olan halleri ve onların birbirlerine nispet edildikleri zaman hâsıl olan halleri inceler.⁵⁴
- b) Hendese (Geometri) İlmi: Sayı ilmi gibi hendese ilmi de aynı şekilde ameli ve nazari olarak ikiye ayrılmaktadır. Ameli olan kısmı, herhangi bir iş erbabı (sınaatkar)ın ustalık alanıyla ilgili olan malzemeler üzerinde, söz gelimi bir marangozun ahşap, bir demircinin demir üzerinde işi gereği tatbik ettiğinden ibarettir. Nazari olanı ise, cisimlerin yüzey ve şekillerini,

⁵² Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed Tarhân el-Farabî, **İhsâ'ü'l-Ulûm**, Çev. Ahmet Ateş, MEB Yayınları, İstanbul, 1990, s. 59.

⁵³ Farabî, **İhsâ'ü'l-Ulûm**, ss. 86-89.

⁵⁴ Farabî, **İhsâ'ü'l-Ulûm**, ss. 92-93.

tek tek cisimlerden bağımsız şekilde ve mutlak surette bütün cisimlerin yüzey ve şekillerini kapsayacak şekilde ele alır. Farabî'ye göre hem sayı ilmi hem de hendese ilminin, gerçek ilimler arasına giren kısımları nazari olan yönleridir.⁵⁵

- c) Menâzır (Optik) ilimi: Bu ilim sayesinde insanın yetişemeyeceği derecede kendisinden uzakta bulunan cisimlerin büyüklükleri, uzunlukları ve birbirlerine oranla boyutlarının ne olduğu hakkında bilgi elde edilebilir. Nehirlerin ve vadilerin genişliği, dağların yüksekliği, yıldızların bize ve birbirlerine mesafeleri gibi hususlar bu ilim sayesinde anlaşılabilir. Ayrıca bu ilim, göz ve görme olayı, ışık ve ışığın kırılması, aynadaki yansımaları gibi olayların açıklamalarını yapmaktadır.⁵⁶
- d) Yıldızlar ilmi: Bu ilim iki kısma ayrılmaktadır. Birincisi yıldızlardan mevcut zamana, geçmişe ve geleceğe ilişkin hükümler çıkarma ilmidir. (Yani astrolojidir.) Bu rüya tabirlerini, falcılığı vb. içine alır. İkincisi ise müsbet (ta'limi) yıldızlar ilmidir. (Yani astronomidir.) İlimler ve öğretiler (ta'limler) arasında yer alan gerçek yıldız ilmi budur. Yıldızlar ilminin bu kısmı başlıca üç konuyu incelemektedir. Birincisi; gökteki cisimlerin şekilleri, âlem içindeki konumları ve birbirlerine olan uzaklıkları, yeryüzünün bütün olarak sabit olduğu ve yerinde de hareket etmediğidir. İkincisi; gökteki cisimlerin hareketleri, onlarda meydana gelen olaylar ve onların küre şeklinde olduklarıdır. Bir güneşin tutulması gibi yeryüzüne bağlı olmaksızın onun kendi hareketleriyle ilgili olan ve yine yeryüzünün sabit duruşu nedeniyle ayda meydana gelen ay tutulması gibi konulardır. Üçüncüsü ise yeryüzündeki mamur olan yerler ile mamur olmayan yerlerdir. Yine göklerin hareketlerine bağlı olarak gece-gündüzün oluşmasını, yerlere göre iklimleri, güneşin ve yıldızların doğup batma zamanları ve gece ile gündüzün uzunluk ve kısalığını araştırmaktadır.⁵⁷

⁵⁵ Farabî, **İhsâ'ü'l-Ulûm**, ss. 94-95.

⁵⁶ Farabî, **İhsâ'ü'l-Ulûm**, ss. 97-100.

⁵⁷ Farabî, **İhsâ'ü'l-Ulûm**, ss. 101-104. Burada belirtmek gerekir ki; bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Farabî, yer merkezli bir evren anlayışını benimsemekte, dünyanın sabit ve hareketsiz, diğer gök cisimlerinin ve güneşin ise hareket halinde olduğuna dayanan bir görüş kabul etmektedir.

- e) Musiki İlmi: Bu ilim bütün olarak melodilerin çeşitlerini, neden, niçin ve nasıl terkip edildiklerini, daha etkili ve dokunaklı olmaları için hangi hallerde bulunmaları gerektiğini bilmeye yarar. Musiki ilmi de ameli ve nazari olarak iki kısımdır.⁵⁸
- f) Ağırlıklar İlmi: Bu ilim cisimlere, onların ağırlıklarını tayin etmek veya kendileri sayesinde başka şeylerin ağırlıklarını tayin etmek bakımından bakmaktadır. Ayrıca ağır cisimlerin kaldırılması, hareket ettirilmesi, bir yerden bir yere taşınmasında kullanılan aletlerin dayandığı esasları tetkik etmektedir.⁵⁹
- g) Tedbirler (Hiyel) İlmi: Bu ilim sayı ilmi ile hendese ilmi ile ortaktır. Tedbirler ilmi özet olarak bina yapıcılığı, marangozluk, şekiller, duruşlar, tertip ve bir şeyin değerini ölçme hususunda kullanılan ve ameli sınaatlara ait ilk bilgilerdir.⁶⁰
- 4- Tabiat (Fizik): Temelde, bir kısmı basit, bir kısmı mürekkebe olan tabiî cisimleri konu edinen Tabiat İlimleri sekiz bölümden oluşur.
- a) Birincisi, ister basit ister mürekkebe olsun, tabiî cisimlerde olan başlangıçları (mebadî) ve bu başlangıçlara bağlı olan arazları araştırmaktadır. Bunların yer aldığı bölüm es-Semâü't-tabiîdir.
- b) İkincisi basit cisimlerin mevcut olup olmadıklarını araştırmaktadır. İçinde bulunduğumuz âlemi ve kısımlarını araştıran bu bölüm genel olarak “Gök ve âlem” (es-Semâ'ü ve'l-âlem) kitabındaki konuları kapsamaktadır. Gök cisimleri ve özellikleri, onlarda meydana gelen olaylar gibi hususlar bu bölümün içinde yer almaktadır.
- c) Üçüncüsü, tabiî cisimlerin oluş ve bozuluşlarını incelemektedir. Bu bölüm “Oluş ve Dağılış” (Kevn ü ve'l-fesâd) kitabında bulunmaktadır.
- d) Dördüncüsü, “Yüksek Eserler”(el-Âsârü'l-ulviyye) kitabının ilk üç bölümünde yer alan konulardır.
- e) Beşincisi “Yüksek Eserler” (el-Âsârü'l-ulviyye) kitabının dördüncü bölümünde yer alan konulardır.

⁵⁸ Farabî, **İhsâ'ü'l-Ulûm**, ss. 105-106.

⁵⁹ Farabî, **İhsâ'ü'l-Ulûm**, ss. 106-107.

⁶⁰ Farabî, **İhsâ'ü'l-Ulûm**, ss. 107-108.

- f) Altıncısı; “Madenler Kitabı” (Kitâbü’l-maâdin)de yer alan maden olan cisimler ve onların çeşitlerini ele alır.
- g) Yedincisi “Nebât kitabı” (Kitâbü’n-nebât) da yer alan bitki türleri ve onlarda ortak olanlar ile belli bir türe has olan özellikleri inceler.
- h) Sekizinci ve son bölüm ise “Hayvanlar Kitabı” (Kitâbü’l-hayavân) ve “Ruh Kitabı” (Kitâbü’n-nefs) olup hayvan türlerinde ortak olarak bulunanlar ile onlardan belli bir türe has olan özellikleri konu edindir.⁶¹
- 5- İlahiyât İlmi (el-ilmu’l-ilâhî): Bunun hepsi “Tabiat Ötesi” (Mâ ba’de’t-tabî) kitabındadır. İlahiyât İlmi üç bölüme ayrılmıştır. Birincisinde varlıklar (mevcudat) ve onların varlık olması ile kendilerinde meydana gelen haller; ikincisinde bölümlere ayrılmış olan nazari ilimlerdeki burhanların başlangıçları; üçüncü bölümde de cisim ve cisimlerin içinde olmayan varlıkları araştırmaktadır.⁶²
- 6- Medeni İlimler: Ahlak ve siyaset olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır.
- 7- Fıkıh: Dinin doğru ve gerçek olarak nitelediği ve açıkça aktardığı düşünce ve işlerden hareketle, günlük hayatta karşılaşılan birtakım meseleler hakkında çıkarımda bulunma ilmidir.
- 8- Kelam: Dini destekleyip savunmak için lazım olan yön ve fikirler elde etme ilmidir.⁶³

İlimleri bu şekilde ayrıntılı bir sınıflamaya tabi tutan Farabî’ye göre felsefeye başlamak isteyen bir kimse önce ahlakını düzeltmeli ve ardından zihin gücünü geliştirmelidir. Bunu ise “Burhan” ilminde eğitim görmek suretiyle yapabilir. Burhan ilmi ise geometrik ve mantıki olarak ikiye ayrılmaktadır. Öyleyse bir kimse felsefeye başlamadan önce geometrik ispat şekilleri üzerinde yeteri kadar eğitim almalı ve sonra da mutlaka mantık ilmini öğrenmelidir.⁶⁴

⁶¹ Farabî, **İhsâ’ü’l-Ulûm**, ss. 117-120.

⁶² Farabî, **İhsâ’ü’l-Ulûm**, ss. 121-122.

⁶³ Farabî, **İhsâ’ü’l-Ulûm**, s. 133.

⁶⁴ Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed Tarhân el-Farabî, **Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gereken Konular (Risâle fimâ yenbağî en yukaddeme kalbe te’allümi’l-felsefe)**, (Felsefi Metinler içinde) Çev. Mahmut Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul, 2003, s. 113

Farabî'nin İhsa'da yaptığı bu tasnife bakılacak olursa, onun, tabiat ilimlerini ilahiyat ilimler ile bir arada gördüğünü söyleyebiliriz. Zira o, bu iki ilime aynı ana başlık altında yer vermektedir.

2.3.3. İbn Sinâ ve İlimler Tasnifi:

İbn Sinâ, ilimlerin sınıflandırılması konusuna felsefeyi nazari ve ameli olarak ikiye ayırmakla başlar.

- 1- Nazari Felsefe: Varlığı insanın fiil ve iradesine bağlı olmayan mevcudat hakkında kesin bilgi ve inanç elde etmektir ki gayesi gerçeğe ulaşmaktır. Kendi içinde üç kısma ayrılmaktadır:
 - a) Aşağı olmak üzere İlmu't-tabîf.
 - b) Orta ilim olarak el-ilmu'r-riyâzî.
 - c) Üstte olmak üzere el-ilmu'l-ilahî.
- 2- Ameli Felsefe: İnsanın iş ve davranışlarında doğru olanı elde etmesidir ki bundan maksat iyi (hayr) olana varmaktır. Ameli felsefe de kendi içinde üçe ayrılır:
 - a) Ahlak İlmi.
 - b) Aile içindeki inceleyen ev yönetimi.
 - c) Toplumsal ilişkileri ve devlet yönetimini inceleyen siyaset ve hukuk ilmidir.

İbn Sinâ'nın nazari felsefe içinde ele aldığı tabîf ilimler, riyazî ilimler ve ilahiyat ilimlerinin her biri kendi içinde öce asıl ve fûru olmak üzere ikiye, sonra da çeşitli kısımlara ayrılmaktadır. Buna göre;

1- İlmu't-tabîf (Fizik):

A. Asıl Tabîf İlimler:

- a) Bütün doğal cisimler ve tabiata ait genel alanları inceleyen bölümdür. Madde, suret, hareket gibi konular bu bölüm içerisindedir. (Kitabü'l-Kiyân)

- b) Gökyüzü ve gökyüzünde bulunan unsurlar ile çeşitli semavi olayları konu edinir. (Kitabü's-semâ ve'l-âlem)
- c) Gök cisimlerinin yerdeki etkileri, tabiat alanındaki oluş ve bozuluşu konu edinen bölüm. (Kitabü'l-kevn ve'l fesad)
- d) Gökte ve yerde meydana gelen yağmur, şimşek, gök gürültüsü, gök kuşağı, rüzgâr, denizler ve dağların oluşumu, depremler gibi çeşitli tabii olayları ele almaktadır ki bunlar “Yüksek Eserler” (el-Âsârü'l-ulviyye) kitabının ilk üç bölümünde yer alan konulardır.
- e) Madenleri ve oluşumlarını inceleyen bölüm. (Kitabü'l-meâdin)
- f) Bitkileri inceleyen bölümdür. (Kitabü'n-nebât)
- g) Nefsin mahiyetini, bitki, hayvan ve insan nefsinin inceleyen bölümdür.

B. Tabii İlimlerin (Fiziğin) Yan Bölümleri:

- a) Tıp: İnsan vücudu, tarifi, hastalık ve tedavileri ile ilgili bölümdür.
- b) İlmü'n-Nücum: Yıldızların yapısı, şekilleri, birbirleriyle olan ilişkileri, burçlar ve bunların yeryüzündeki tesirlerini inceler.
- c) Feraset İlmi: Ahlak ve insanın yaratılışı arasındaki ilişkiyi konu edinir.
- d) Ta'bir İlmi: Rüya yorumlaması.
- e) Tılsım: Semavi birtakım güçlerden yararlanarak yersel birtakım garip olaylar meydana getirmeyi ele alan ilimdir.
- f) Nirinciyat: Yersel oluşumlardan bazı garip olaylar meydana getirmeyi konu edinir.
- g) Kimya: Yer madenleriyle yeni birtakım madenler elde etmeyi konu edinen ilimdir.

2- İlmü'r-riyazî (Riyazî İlimler):

A. Temel Riyazî İlimler:

- a) İlmü'l-aded. (Sayı İlmi) (Aritmetik)
- b) İlmü'l-hendese. (Geometri)
- c) İlmü'l-hey'et. (Astronomi)
- d) İlmü'l-musiki. (Müzik)

B. Riyazîyenin Yan İlimleri:

- a) Sayı ilmi altında toplama, çıkarma, cebir, el-mukabele. (Logaritma)
- b) Hendese İlmi altında;

- İlmü'l-misaha. (Yüzölçümü)
- Hacim ölçüsü.
- Tartı ölçü ve aletleri.
- İlmü'l-mevazin. (Trigonometri)
- İlmü'l-aratü'l-cüziyye. (Hassas aletler ilmi)
- İlmü'l-menazır. (Optik ve aynalar)
- Sıvıların (Suların) hareketi ilmi.

c) Hey'et İlmi altında;

- Zic. (Tablo ve çizelgeler)
- Takvimler.

d) Musiki.

- Çeşitli müzik aletlerinin yapımı.

3- el-ilmu'l-ilahî (İlahiyyât):

A. Temel İlahiyat İlimleri:

- a) Fiil, kuvve, birlik, çokluk, zıtlık, uygunluk gibi varlığa ait genel kavramlar.
- b) Mantık, fizik, matematikte olduğu gibi ilke ve metotları konu edinen bölüm.
- c) Yaratıcının varlığı, birliği, sıfatları gibi konuları ele alan bölüm.
- d) İlk yaratılmışlardan olan ruhani ve meleki varlıkları ele alan bölüm.
- e) Yer, gök ve cismani cevherlerin, ruhani cevherlerle olan ilişkisini inceleyen bölüm.

B. İlahiyatın Yan İlimleri:

- a) Vahiy ve peygamberlik ile ilgili olan bölüm.
- b) Mebde ve mead ilimleri.⁶⁵

İbn Sina felsefi ilimler tasnifinin sonuna Mantık ilmini de ayrıca eklemektedir. O mantığı dokuz kısma ayırmıştır ki Farabî'den farklı olarak İsağûci'yi mantık ilimleri içerisine dâhil etmiştir.

⁶⁵ İbn Sina, **Fî Aksâmi'l-Ulûmi'l Akliyye**, Tis'u Resâil İçinde, Matbaa-1 Hindiyeye, Kahire 1908, ss. 104-118. Ayrıca bkz: Mehmet Bayraktar, **İslam Felsefesine Giriş**, ss. 122-126.

2.3.4. Gazali ve İlimler Tasnifi:

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Marifetname*'de zikrettiği ve eserlerinden büyük ölçüde yararlandığını düşünürlerden birisi de Gazâli'dir. O değişik eserlerinde ilimlerin çeşitli sınıflamalarına yer vermiştir. *el-Munkız*'da felsefi ilimlerin bölümlerini altı kısımda ele almaktadır:

- 1- Matematik İlimler: Matematik, hesap, geometri ve astronomi ilimleriyle ilişkilidir ve onun dini meselelerle ilgisi yoktur. Gazali bu ilimleri, filozoflar için başlangıç ilimleri olarak nitelendirmektedir.
- 2- Mantık: Mantığın da olumlu veya olumsuz anlamada din ile yakından ilişkisi yoktur.
- 3- Fizik İlmi: Bu ilim, gökler ve yıldızlar âleminin maddesini, dört unsur ve üç bileşik cismi, bunlara dair olayları, bunların dönüşüm ve karışımlarını konu edinir.
- 4- Metafizik: Gazali, filozofların en çok yanıldıkları alanın metafizik olduğunu belirtir. Özellikle üç konuda onların inkâra sürüklendiklerini belirtir ki bunlar; ruh ve cisim konusunda, ölümden sonra cismaniyeti reddetmeleri, Allah'ın küllileri bilip cüzileri bilmediğini savunmaları ve Allah'ın sıfatlarını inkâr etmeleridir.
- 5- Siyaset: Gazali siyasetle ilgili görüşlerin kaynağı olarak vahyi işaret etmektedir.
- 6- Ahlak: Filozoflar ahlak ile ilgili görüşlerini ise sufilerden almışlardır.⁶⁶

Bundan ayrı olarak Gazali, *Tehâfütü'l-Felâsife*'de tabiyyât adı altında tabii ilimlerin müstakil bir tasnifini sunmuştur. Buna göre bu ilimler öncelikle İbn Sinâ'nın tasnif ettiği şekilde usul ve fûru olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Esas olanlar sekiz kısımdır:

⁶⁶ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâli, **Dalâletten Kurtuluş (Kitâbü'l-Munkızü mine'd-dalâl ve'l-mufsihu bi'l-ahvâl)**, (Felsefi Metinler içinde) Çev. Mahmut Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 350-352.

- 1- Birincisi, cisim ve mahiyeti, cisimlerde hareket ve değişiklik konuları ile harekete tabi olan zaman, mekân (uzay) ve boşluk konularını ele alan kısımdır.
- 2- İkincisi sema âleminin, feleklerin bilgisi ile dört unsur ve bunların tabiatlarından bahseder.
- 3- Oluş ve bozuluştan, doğuş ve gelişme, üreme, değişim ve eskime olaylarından bahseden “Oluş ve bozuluş” bölümüdür.
- 4- Dört unsura arız olan hallerden bahseder. Bunlar birtakım kaynaşmalar üzeredir ki bundan bulutlar, gök gürültüsü, şimşek, hale, gökkuşağı, yıldırımlar, rüzgârlar, zelzele gibi olaylar meydana gelir. (Yüksek eserler bölümü)
- 5- Beşinci bölüm madeni cevherleri bahis konusu eder.
- 6- Bitkilere ait konuları inceler.
- 7- Hayvanlar hakkındadır.
- 8- Nebâtî, hayvani ve insani neftsen, insan ruhunun ölmediğinden bahseder.

Bu esas ilimlerin yan ilimleri ise yedi kısımdır:

- 1- Tıp ilmi.
- 2- Yıldızlarla ilgili hükümlerden bahseden nücûm ilmi.
- 3- İnsanın yaratılışındaki çizgiler ve huylardan bahseden firâset ilmi.
- 4- Rüya tabiri bölümü.
- 5- Tılsımlar ilmi.
- 6- Nirenciye ilmi.
- 7- Kimya ilmi: Birtakım madenlerden altın ve gümüş gibi değerli madenler elde etme ilmidir.⁶⁷

İslam düşüncesinde ilimlerin tasnifi geleneği, buraya kadar olan bölümde isimleri zikredilen ve ele aldığımız düşünürlerle sınırlı değildir. Kindî, Farabî, İbn Sinâ ve Gazali dışında, Harizmi, İbn Hazm, İhvan-ı Safa, İbn Miskeveyh, İbn Rüşd,

⁶⁷ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâli, **Filozofların Tutarsızlığı (Tehâfütü'l-felâsife)**, Çev. Bekir Sadık, Ahsen Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 125, 126.

İbn Haldun ve daha pek çok âlim ve düşünürün ilimlere ilişkin çeşitli sınıflamaları bulunmaktadır.

İlk dönem İslam düşünürlerine bakıldığında, birçok konuda olduğu gibi ilimlerin sınıflaması hususunda da Aristoteles'in etkilerini açık bir biçimde görmek mümkündür. Müslüman düşünür ve bilginler bu konuda onun bilim anlayışını temel olarak kabul etmiş, ilimlerin tarifi, konularının ve sınırlarının belirlenmesi, derecelendirme ve tasniflerinin yapılmasında onun kitaplarından yararlanmışlardır. Özellikle tabiyyât olarak adlandırılan fiziğe dair sınıflamalara bakılırsa bu etki bariz şekilde görülmektedir. Zira buraya kadar olan bölümde bu alanda zikredilen sınıflamaların hepsi temelde birbirinin aynı ve Aristo'nun bu konudaki eserlerinin sıralamasından ibarettir.

İlimlerin sınıflandırılması, sadece ilk dönem İslam düşünürleri tarafından yapılmış değildir. Daha sonraki dönemlerde de bu konuda çalışmalar devam etmiş ve eserler kaleme alınmıştır. Sonraki döneme ait en kapsamlı tasniflerden birisi Taşköprülüzâde tarafından ortaya konulmuştur.

Osmanlı ülkesinde XVI. yüzyılda yaşamış, Kanuni döneminin meşhur bilgin, kadı ve müderrislerinden olan Taşköprülüzâde (ö.968/1561) ilimlerin konusu, amaçları ve mahiyeti hakkında en kapsamlı ve derli toplu bilgiyi sunmuştur. İlimlerin tarifi ve tasnifi konusunda, başta Kâtip Çelebi olmak üzere, kendisinden sonra yaşamış olan pek çok Osmanlı âlimine kaynaklık etmiş olması bakımından önemli gördüğümüzden, Erzurumlu İbrahim Hakkı'dan önce, son olarak Taşköprülüzâde'nin tasnifine kısaca değinmek istiyoruz.

2.3.5. Taşköprülüzâde ve İlimler Tasnifi:

Taşköprülüzâde, ilimleri, konularının varlık mertebelerindeki yer ve düzeni açısından ele almış ve onları kapsadıkları konular yönüyle *kitabî*, *lâfzî*, *zihnî* ve *aynî* vücutları inceleyen ilimler şeklinde başlıca dört sınıfa ayırmıştır. Ona göre ilimlere konu olan varlıklar dört halde bulunmaktadır:

- 1- Kitâbet: Harf, yazı ve hat gibi kitabî vücuda sahip olanlar.
- 2- İbâre: Söz ve telaffuz gibi sesle ilgili vücudu olanlar.

- 3- Ezhân: Kavramlar gibi zihinde suretleri bulunan soyut vücuda sahip olanlar.
- 4- A'yân: Dış dünyada somut vücudu bulunan varlıklar.

Bütün bu varlık mertebeleri birbiriyle ilgili olup, bunlardan her birisi kendinden sonrakini göstermek için bir araçtır. Taşköprülüzâde'nin bu dört varlık mertebesine göre yaptığı ilim tasnifi genel hatlarıyla şu şekildedir:

- 1- Kitâbî Vücutları İnceleyen İlimler: Yazıyla tespit edilebilen ve mecazi olan vücutları konu edinen ilimdir. Edavâti'l-hat, Kavânîni'l-Kitâbet, Tahsîni'l-Hat, Tertîbi'l-Hurûf gibi ilimlerden oluşur.
- 2- İbârî (Lâfzî) Vücûdları İnceleyen İlimler: Lafız, yani sözlü ifadeler gibi yine vücutları mecazi olan konuları ele alan ilimdir. Mehâricu'l-Hurûf, İlmu'l-Lugat, İlmu'l-Va'z, İlmu's-Sarf, İlmu'n-Nahv, İlmu'l-Meani vb. ilimlerdir.
- 3- Zihnî Vücutları Bulunan Ma'kulât-ı Sâniyi Konu Alan İlimler: Bu ilmin kapsamına giren zihni anlam ve kavramların vücutlarının soyut olup olmadıkları tartışmalıdır. Bu alana ait olan ilimler, İlmu'l-Mantık, İlmu'n-Nazar, İlmu'l-Cedel, İlmu'l-Hilaf vb.dir.
- 4- Aynî Vücuda Sahip Olan Varlıkları İnceleyen İlimler: Bu ilimler, dört vücut mertebesi arasından, asıl varlığa sahip olan yani dış dünyada somut olarak bulunan varlıkları konu edinirler. Bunlar temelde Ulûmü'l-Hikmeti'n-Nazariyye (Nazari İlimler), Ulûmü'l-Hikmeti'l-Ameliyye (Ameli İlimler) ve el-Ulûmü's-Şer'iyye olmak üzere üç temel başlık altında toplanmıştır. Tabiat ilimleri de burada zikredildiğinden dolayı bunların açıklamalarına ve alt dallarına kısaca değinmek istiyoruz.

A) Ulûmü'l-Hikmeti'n-Nazariyye: Taşköprülüzade, kendileri araç olan bu ilimleri başlıca üç başlık altında toplamıştır. Bunlar el-Ulûmu'l-İlahiyye, el-İlmu't-Tabi'î ve el-Ulûmu'r-Riyâziyye'dir.

- a) el-Ulûmu'l-İlahiyye: Bu ilim, harici ve lafzi varlıkları maddeye muhtaç olmayan şeylerle ilgilidir. Bu ilim altı alt başlığa ayrılmaktadır ki bu altı ilim dalı insanın yaratılışı, ölümü ve dirilişini; meleklerin yaratılışını ve özelliklerini; insan ruhunun bedenden ayrıldıktan sonraki durumunu,

peygamberliğin delillerini ve mucizeleri; dünyadaki farklı din, mezhep ve fırkaları; genel ve özel konulara göre ilim dallarını konu edinir.

b) el-İlmu't-Tabi'î: Tabiattaki cisimleri inceleyen ilimlerdir. Taşköprülüzade tabiat ilimlerini on yedi ana başlık halinde ele almaktadır. Bu on yedi ana başlık ve bunların içinde yer alan alt başlıklardan bazıları şöyledir:

1. İlmu't-Tıb: Sağlık ve hastalık bakımından genel olarak insan bedenini inceleyen ilimdir. Pek çok alt dalı mevcuttur. İlmu't-Teşrîh bunlardan birisidir.
2. İlmu'l-Baytara: Özellikle atları hastalık ve sağlık yönünden inceleyen ilimdir.
3. İlmu'l-Beyzere: Şahin, doğan ve tazı gibi avcılıkta kullanılan hayvanların sağlıklarının korunmasından, hastalıkların tedavisinden bahseden ilimdir.
4. İlmu'n-Nebât: Bitki türleri, özellikleri ve onların faydalarından bahseden ilimdir.
5. İlmu'l-Hayvân: Bütün hayvan türlerini, özelliklerini yarar ve zararları yönüyle inceleyen ilimdir.
6. İlmu'l-Felâhat: Bitkilerin yetiştirilmesi ve bakımı gibi konuları ele alan ilimdir.
7. İlmu'l-Meadin: Madenlerin filizlerini, özellik ve yapılarını inceleyen ilimdir.
8. İlmu'l-Cevâhir: Elmas, yakut inci gibi kıymetli madenlerin özellik ve yapılarını inceleyen ilimdir.
9. İlmu'l-Kevn ve'l-Fesâd: Yağmur, kar, şimşek, gök gürültüsü gibi gök olaylarını inceleyen ilimdir.
10. İlmu Kavsi Kuzeh: Gökkuşağını ve onun meydana geliş nedenlerini araştıran ilimdir.
11. İlmu'l-Firaset: İnsanın bedeni özelliklerinden hareketle onun huy ve karakterinin bilinmesini, tabiattaki bir takım belirtilerden hareketle meydana gelecek olayları öngörmeyi araştıran ilimdir. Pek çok alt dalı zikredilmiştir.

12. İlmu Ta'bir-r-Rü'yâ: Ruha ait tahayyüllerden hareketle gaybî olayların değerlendirilmesini konu edinen ilimdir.
 13. İlmu Ahkâmi'n-Nücûm: Yıldızların durum ve konumlarından hareketle yerdeki varlıkların hallerinde meydana gelen ve gelecek olan olaylara dair birtakım işaretler bulmaya yarayan ilimdir. Birçok dalı mevcuttur.
 14. İlmu's-Sihr: Mahiyet ve sebebi anlaşılamayan olağanüstü halleri konu edinen ilimdir. Bir çok dalı vardır. Nirenciyat bunlardan birisidir.
 15. İlmu't-Tılsım: Semavi güçler ve arzi güçlerin uygun bir zamanda birleştirilmesini böylece yeryüzünde bazı olaylar meydana getirmeyi konu alan ilimdir.
 16. İlmu's-Simyâ: Bazen sihrin gerçek olamayanına simya denir. Havada elle tutulamayan birtakım hayali görüntülerin oluşturulması bazen de elle tutulup gözle görülebilecek somut suretlerin oluşturulmasını içerir.
 17. İlmu'l Kimyâ: Madeni cevherlerin mahiyetlerini değiştirerek yeni bir mahiyet elde etmenin yollarını araştıran ilimdir. Genellikle diğer bazı madenlerden altın ve gümüş elde etmeyi amaçlamaktadır.
- c) el-Ulûmu'r-Riyâziyye: el-ulumu't-ta'limiyye de denilen bu ilimler, maddeden soyutlanmaları mümkün olan varlıkları konu edinirler. Riyazî ilimlerin dört temel dalı vardır:
1. el-İlmu'l-Hendese: Sayılara nicelik bakımından arız olan hallerden bahseden ilimdir. Pek çok dalı bulunmaktadır. İlmu'l-Menâzır (Uzaklık ve yükseklik ölçme ilmi), İlmu Merâyâ'l-Muhrika (Mercek ve aynaları, ışığın kırılması olayını araştıran ilim) ve İlmu'l-Misaha (Yüzey ölçüleri ilmi) bunlardan bazılarıdır.
 2. İlmu'l-Hey'et: Gökle ilgili araştırmalar yapan astronomi ilmidir. İlmu'z-Zîc'ât, İlmu't-Takvîm, İlmu Mesâliki'l-Büldan (Şehir ve ülkeler arasındaki kara ve deniz yolları ile yapılan ulaşım ve özelliklerini tanıtan ilim) gibi bazı alt dalları mevcuttur.
 3. İlmu'l-Aded: Bu ilim sayılar arasındaki tabii ilişkileri inceleyen hesap ve sayı ilmidir. Bu ilmin de pek çok alt dalları vardır.

4. İlmu'l-Musiki: İnsan ruhunu olumlu veya olumsuz etkileyen terennümleri ve bununla ilgili aletleri konu edinen ilimdir.

B) Ulûmü'l-Hikmeti'l-Ameliyye: Uygulamaya yönelik, kendileri gaye durumunda olan, yani amaç olan ilimlerdir. İlmu'l-Ahlak, İlmu Tedbiru'l-Menzil (Aile içi görev ve sorumlulukları konu edinen ilim) ve İlmu's-Siyaset olmak üzere üç dala ayrılmaktadır.

C) el- Ulûmü'ş-Şer'iyye: İlmu Usûli'd-Din (İnanç konularını ele alan Kalam İlmi), İlmu'l-Kırâ'at (Kur'an'ı doğru ve usulüne uygun olarak okuma ilmi), İlmu'l-Hadîs ve İlmu't-Tefsîr olmak üzere başlıca dört temel bölüme ayrılır. Bunlardan her biri kendi içinde çeşitli dallara ayrılmaktadır.⁶⁸

Burada genel hatlarıyla sunmaya çalıştığımız Taşköprülüzâde'nin ilimler tasnifinin daha önce yapılanlara göre daha ayrıntılı olduğu görülmekle birlikte tabî ilimler özelinde bakılacak olursa; ayrı ayrı ele alınmasına gerek olmayıp tek başlık altında toplanabilecek bazı ilim dallarının birbirinden ayrıldığını söylemek mümkündür. Mesela hayvan hastalıklarını inceleyen genel bir ilim dalından bahsedilebilecekken atlar ve kuş türlerinin hastalıklarına müstakil başlık açılması, maden ilmi ve kıymetli taşların, nebat ilmiyle felâhat adı verilen ilim dalının birbirinden ayrılması, gökkuşağına diğer gök olaylarından ayrı bir başlık verilmesinde bu durum görülmektedir.

2.4. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Tertîbi'l-Ulûm'unda İlimlerin Tasnifi:

İbrahim Hakkı 1751-1752 yıllarında kaleme aldığı *Tertîbi'l-Ulûm*'da bir kişinin kâmil insan ya da âlim olabilmesi için okuması gereken ilimleri otuz bir dalda

⁶⁸ Süleyman Çaldak, "*Taşköprülüzâde'nin Mevzû'âtı'l-Ulûm'undki İlimler Tasnifi Üzerine*", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Elazığ, 2005, Cilt: XV, Sayı: II, ss. 115-146.

toplamiş⁶⁹ ve bu dallara ilişkin belli başlı kitap ve eserleri yaklaşık 125 beyitte zikretmiştir. Eserde toplam on iki bâbda çeşitli ilimlerden ve pek çoğu o döneme kadar Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan belli başlı eserlerden söz edilmektedir.

İbrahim Hakkı bu eserine öncelikle insanın yaratılış özelliklerine dikkat çekerek başlamaktadır. Zira Allah insanı özel bir şekilde yaratmış, ona ruh üflemiş ve iman bahşetmiştir. Ayrıca insana ilim ve hilm sahibi olabilmesi için akıl, fehm, fikir ve beyan edebilme kabiliyeti vermiştir.

002 Elhamdu li'llâh halk itdi insan
Nefh itdi rûhı bahş itdi imân

003 Hem virdi ilmi hem hilm ü ânı
Hem akl u fehm u fikr i beyanı⁷⁰

Allah, bu yaratılış özellikleriyle donattığı insanlardan, sağlık ve sıhhati yerinde, zihni melekeleri sağlam, anlama ve kavrama kabiliyetine sahip olan her kişi için ilim tahsilini bir iş olarak vermiş, hatta ilim öğrenmek ve ilmiyle amel etmeyi onlara farz kılmıştır.

016 Ey ilmi tâlib v'ey tab'ı eslem
Hem fehmi zîrek akli müsellem

017 Allah bize iş arz eylemişdür
İlm ü amel hem farz eylemişdür.⁷¹

İlim öğrenmenin önemine bu şekilde değinen İbrahim Hakkı'ya göre, ilim tahsil etmenin nihai amacı ise kâmil insan olabilmektir.

⁶⁹ Şükran Fazlıoğlu bu eserde yer alan bu otuz bir ilim dalını ve bunlara ilişkin sözü edilen eserleri ayrıntılı bir şekilde bir tablo halinde tek tek göstermiştir. (Bkz. Şükran Fazlıoğlu, "Ta'lîm ile İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi / İlmî Araştırmalar**, Bilim ve Sanat Vakfı, İstanbul, 2005/1 Yıl: X, Sayı: XVIII, ss. 130-131.

⁷⁰ Erzurumlu İbrahim Hakkı, **Tertîbi'l-Ulûm**, Milli Kütüphane, Ankara, Arşiv Numarası: 06 Mil Yz A 4130, s. 267.

⁷¹ İbrahim Hakkı, **Tertîbi'l-Ulûm**, s. 268.

018 Olmak dilersen kâmil efendi
Cândan kabul it bu nush u pendî⁷²

Buna talib olan kimse ise maksadına erişebilmek için ilim ile birlikte hilm de tahsil etmelidir. Çünkü ilahi ahlaka kavuşmak ilim ve hilmi birlikte elde etmekle mümkündür ve buna erebilen kişi de gamdan azade kalır. İlim, dünya ve ahret hayatında sahibine izzet sağlarken hilm de lezzet vermektedir.

045 İlm ü hilm çun hulk-i Hudâ'dur
Anı bulan dil gamdan cüdâdur

046 İki cihanda izzet ilimdir
Hem can u dilde lezzet hilimdir.⁷³

İlim öğrenmenin önemi, amacı ve ilim ile insan arasındaki ilişkinin bu şekilde yer aldığı *Tertîbi'l-Ulûm*'da ilimlerin tasnifi konusuna gelecek olursak; eserin başlıca on iki baba ayrılmış olması ve bunlar altında birbirine yakın olan çeşitli ilim dallarının zikredilmiş olması, İbrahim Hakkı'nın bu eserindeki ilimler sınıflaması hakkında bize bilgi vermektedir.

Birinci bâb yukarıda işaret etmeye çalıştığımız şekliyle ilim öğrenmenin önemi, amacı ve ilim tahsiline başlamadan önce dikkat edilmesi gereken hususlara ayrılmıştır. Bundan sonraki on bir bölümün her birinde ise çeşitli ilimler, bunların alt dalları, bunlara ilişkin eser kaleme almış olan âlim ve düşünürler ile bilinen ve medreselerde de okutulan belli başlı kitaplar yer almaktadır. Buna göre her birine bir bölüm tahsis edilen on bir ana ilim dalı şöyledir:

- 1- Âlet İlimler (İkinci Bâb): Bu ilimler Arap dili ile ilgili olduğundan dolayı İbrahim Hakkı bunlardan "İlm-i Arab" olarak söz etmektedir. Ayrıca on iki bölüme ayırdığı bu ilimleri genel olarak "Edeb" adı altında toplamıştır. Alet ilimlerin on iki bölümü sırasıyla; İlm-i Lügat, İlm-i Sarf, İlm-i

⁷² İbrahim Hakkı, *Tertîbi'l-Ulûm*, s. 268.

⁷³ İbrahim Hakkı, *Tertîbi'l-Ulûm*, s. 271.

İştikâk, İlm-i Nahv, İlm-i Meânî, İlm-i Beyân, İlm-i Aruz, İlm-i Kavâfi, İlm-i İnşâ-ı Nesrî, İlm-i İnşâd-ı Şi'rî, İlm-i İmlâ ve Âdâb-ı Ulyâ'dır.

- 2- Kur'an-ı Kerim ve Hat İlmi (Üçüncü Bâb): Bu kısımda, Kur'an-ı Kerim'in doğru okunması için önemli olan tecvid ile hat sanatına ilişkin hususlara değinilmiştir.
- 3- Fıkh-ı Lugat (Dördüncü Bâb): Din ve dil arasındaki ilişkinin öneminden dolayı lügat okumanın lüzumundan ve bu alandaki çeşitli eserlerden bahsedilmiştir.
- 4- Tasrîf (Sarf-İştikâk) İlimleri (Beşinci Bâb): Sarf ile ilgili yazılan, Emsile, Binâ gibi çeşitli eserlerden ve lügatlerden bahsedilen bu kısımda dikkat çeken noktalardan birisi, bölümün son beytinde Pendname adlı esere atıf yapılarak "Ahlak İlminin" öğrenilmesi gerektiğine işaret edilmesidir.
- 5- Nahv ve Avâmil İlimleri (Altıncı Bâb): İmlânın öneminden ve nahv ile ilgili çeşitli eserlerden bahsedilen bölümdür.
- 6- Mantık (Yedinci Bâb): İbrahim Hakkı, mantık ilmini ilm-i hikmetten önce öğrenilmesi gerektiğini belirtmektedir.

074 İlm-i hikemden bil mantık akdem

Îsagûcî⁷⁴ bul hıfz it mukaddem⁷⁵

- 7- Âdâb İlmi (Sekizinci Bâb): Bu bölümde Hüseyin Şah Çelebi'nin *Hüseyinî*, Mîr Ebu'l-Feth'in *Şerh-i Adud*, Saçaklızâde Muhammed el-Mar'aşî'nin *Takrîr-i Kavânîn*, el-Cezerî'nin *Hısnu'l-Hasîn*'i, Ebû Hanîfe'nin *Fıkhu'l-ekber*'i gibi eserlerin yanında *Vankûlî* ve *Kâmûs* gibi lügatler zikredilmektedir. Bu eserlerden hareketle buradaki Âdâb ilminin *Âdâbu'l-*

⁷⁴ Îsagûcî, asıl itibarıyla Süryânî asıllı ve Eflâtuncu filozof olarak bilinen Furfûriyûs'un (Porphyrios) (ö.304) Aristo'nun mantık kitaplarının ilki olan Kategoriler'in anlaşılmasını sağlamak amacıyla kaleme aldığı, bu nedenle de *Îsagoge* (eisagoge "giriş") adını verdiği eseridir. Bununla birlikte Îsagûcî, İslam düşüncesinde aynı yolla yazılmış birçok eserin de ortak adı olmuştur. (Bkz. TDV, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2000, Cilt: XXII, 488.)

Bunlar arasında İbn Sinâ çizgisinin önemli isimlerinden Esîrüddîn el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkandî el-Ebherî (ö.663) *Îsagûcî fi'l-mantık* adlı eseriyle İslam dünyasında pek az bilgine nasip olacak derecede büyük bir şöhret kazanmıştır. Ebherî'nin *er-Risâletü'l-Esîriyye fi'l-mantık* adıyla da bilinen ve mantığın bütün konularını kapsayan bu eseri medreselerde bu alanda okutulan ilk ders kitabı olmuştur. (Bkz. TDV, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1994, Cilt: X, 76.) Yukarıda da kendisine atıf yapılan *Îsagûcî*, el-Ebherî'nin bu eseridir.

⁷⁵ İbrahim Hakkı, **Tertîbi'l-Ulûm**, s. 273.

bahs ve'l-Münâzara adıyla da anılan Cedel ilmiyle ilişkilendirilmesi mümkündür.⁷⁶

- 8- İlm-i Meânî (Dokuzuncu Bâb): İlm-i Beyân, İlm-i Aruz, İlm-i Kavâfî ile ilgili eserler bu bölümde zikredilmiştir.
- 9- İlm-i Hikmet (Onuncu Bâb): Erzurumlu İbrahim Hakkı, hikmete ayırdığı bu bölümün ikinci beytinde “İlm-i Kelâm”dan söz etmekte ve kelâm ilmine dair bazı eserlerin de isimlerini zikretmektedir. Ayrıca burada yer alan diğer bir beyitte o, “*Hikmetle bile ol şer’a nazır*”⁷⁷ diyerek, felsefe yoluyla öğrenilenlerin dine uygun olması gerektiği veya felsefenin, dini birtakım hususları desteklemek için kullanılması gerektiğini dile getirmiştir diyebiliriz.
- 10- Cüz’iyyât (On birinci Bâb): İbrahim Hakkı *Tertîbi’l-Ulûm*’un on birinci bâbında, çeşitli ilim dallarını cüz’iyyât başlığı altında zikretmiştir. Konumuz açısından önemli olduğunu düşündüğümüz bu bölümü buraya aktarmak istiyoruz:

094 Hikmetten oku hem cüz’iyyâtı
Seyr it cihânı fehm it cihâtı

095 Hendese ilmin okursan evvel
Eşkâli’t-te’sîs şerh’in bil eshel⁷⁸

096 İlm-i hisâbdan oku Hulâsa
İbn Çullî bul iriş havâssa⁷⁹

⁷⁶ Bilal Çakıcı, “*Mehmed Bahâeddin’in Münâzara-ı Seyf ü Kalem’i*”, **Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi**, 2010, Yıl: II, Sayı: I, ss. 110-111.

⁷⁷ İbrahim Hakkı, **Tertîbi’l-Ulûm**, s. 275. (Beyit 093)

⁷⁸ Osmanlı bilim tarihinde, gerçek anlamda ilk matematik ve astronomi bilgini olarak görülen Kadızâde-i Rumî’nin (ö.1431-1432), Şemseddin es-Semerkindî’nin (ö.1202-1204) *Eşkâlü’t-Tesîs* adlı eserine yazdığı ve uzun yıllar Osmanlı medreselerinde geometri kitabı olarak okutulan Şerh-i Eşkâlü’t-Tesîs adlı eserine atıf yapılmıştır. (Cevat İzgi, **Osmanlı Medreselerinde İlim**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997, Cilt:II, 275.)

⁷⁹ İlm-i hisâb ile ilgili zikredilen eserlerden ilki, Osmanlılar’da XVI. Yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan Bahâuddîn Muhammed b. Huseyn el-Âmilî’nin (ö.1622) *Risâle-i Bahâiyye* olarak da bilinen ve yalnızca Osmanlı medreselerinde değil, bütün İslam dünyasında rağbet görmüş olan *Hulâsatu’l Hisâb* adlı aritmetik eseri, ikincisi de Ömer b. Ahmed el-Maî el-Çullî’nin (ö.1613) bu esere yazdığı şerhtir. (İzgi; **Osmanlı Medreselerinde İlim**, Cilt: II, 210.)

- 097 Bil ilm-i hey'et bul Şerh-i Çağmîn
Bircendî'yi hem kıl ana ta'yîn⁸⁰
- 098 İlm-i amelden bil usturlâbı
Aç Bist bâb'ı seyr it tulâbı⁸¹
- 099 Rub-ı müceyyeb dogrı ameldür
Oku amel kıl kim bî-bedeldür
- 100 Rub-ı mukantar bil eyle seyrân
Cografya bil Takvim-i buldân⁸²
- 101 Bil ilm-i zîcden Sî Fasl-ı Tûsî⁸³
Takvîmün oldur zîbâ 'arûsî
- 102 İlm-i nücûmdan ahkâmı bulma
Olacak olur sen boş yorulma
- 103 Ahkâm-ı nemci bilmek hatardur
Ahkâm-ı şer'i bil mu'teberdür
- 104 Okut ulûmı cüz'iyile bile
Teşrîh ilmin Tıbb-ı Nebî'yle
- 105 Teşrîh'i seyr it gör sen de san'at
Tıbb ilmini bil bul tende sıhhat
- 106 Okut Sirâc'ı farz it ferâ'iz⁸⁴

⁸⁰ İlm-i hey'et ile ilgili olarak zikredilen eserler, el-Çağmînî (ö.1221) nin *el-Mulahhas fî ilm el-hey'e el-basîte* adlı eserine Kadızâde-i Rûmî tarafından yapılan şerh ile Bircendî'nin (ö. 1528'den sonra) bu şerhe yazmış olduğu haşiyedir.

⁸¹ Bîst bâb, Nasîruddîn Tûsî'nin (ö. 1274) usturlab hakkında yazdığı *Bîst bâb der marifet-i usturlâb* adlı eseridir.

⁸² Ebu'l-Fida olarak da tanınan İmaduddîn İsmail b. Ali b. Mahmûd el-Eyyûbî'nin (ö.1331), çeşitli ülke ve şehirlerin yerleri hakkında bilgiler verdiği eseri *Takvîm-i buldân*'a atıf yapılmıştır.

⁸³ Nasireddin Tusî'nin (ö.1274) astronomi ve astroloji hakkında kısa ve özlü bilgiler veren *Sî Fasl* adıyla meşhur, yeni harf rakamlar (ebced), Hicri, Rumî, İrani ve Celalî takvimler, gezginler, burçlar ve saat türleri gibi çeşitli konuları içeren *Sî fasl der marifet-i takvîm* adlı Farsça eseri zikredilmektedir.

Rûz-nâmeler sal keşf it gavâmız

- 107 Hem şîr'a metni'n şerhiyle okut⁸⁵
Âdâtın işle sünnetlerin tut
- 108 Ahlak ilmün bil bul tarikat⁸⁶
Hem tut hem okut oldur hakikat⁸⁷

Burada yer alan ilimler sırasıyla, hikmet, hendese, ilm-i hisâb, ilm-i hey'et, ilm-i amel (usturlab, müceyyeb, mukantar gibi aletler ve bunların kullanımı ile ilgili ilm-i âlât), coğrafya, ilm-i zîc, ilmu'n- nücûm, ilm-i teşrîh ve ilmu't-tıbb'dır. Görüldüğü gibi son beyitte bir de ahlak ilmine yer verilmiştir.

İbrahim Hakkı'nın cüz'ıyyât dediği ilimlere ayırdığı bu bölümde zikrettiği on bir ilim dalının tabîi ve riyâzî ilimlerden oluştuğu görülmektedir. Ancak son üç beyitte fıkıh, Kur'an'ın okunmasıyla ilgili tecvid ve bir de daha önce beşinci bâbda tasrîf ilimleri başlığında zikrettiği ahlak ilmiyle ilgili eserlerden söz etmesi dikkat çeken bir husustur. Müellif, nakli ilimlerden bahseden söz konusu bu son üç beyti, usûl ilimlerini ele aldığı bir sonraki bâba dâhil etmek yerine cüz'ıyyât dediği akli ilimler arasında bırakmayı tercih etmiştir.

11- İlm-i Usûl (On ikinci Bâb): Tasnifte son bölüm olan usûl ilimleri ise ilm-i usûl-i fikh, ilm-i usûl-i hadis, ilm-i hadis ve tefsir'dir.

Daha önce belirtildiği üzere İbrahim Hakkı'nın *Tertîbi'l-Ulûm* adlı eserini kaleme almasındaki gaye; kâmil insan olabilmek için öğrenilmesi gereken ilimleri, okunması gereken belli başlı eserleri ve bunların tedrisinde dikkat edilmesi gereken

⁸⁴ Sirâc, Hanefî mezhebine mensup Sirâcuddîn Muhammed b. Mahmûd b. Abdurreşîd el-Secâvendî (ö. XII. yy) *el-Ferâid el-Sirâciyye* adlı, miras ve nafaka taksimi gibi konuları ele alan eseridir.

⁸⁵ Şükran Fazlıoğlu, *Şîr'a Metni ve Şerh'i* derken hangi eserlerin kast edildiği açık olmamakla beraber, *Tertîb*'in bağlamından hareketle bunun Burhanuddin İbrahim b. Omer el-Ca'berî'nin *el-Şîr'a fi el-kiraât el-seb'a* adlı eseri ile bu eserin herhangi bir şerhi olabileceğini ihtiyat kaydı not düşerek dile getirmektedir. (Bkz. Fazlıoğlu, "*Ta'lim ile İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı*", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi / İlmî Araştırmalar*, Bilim ve Sanat Vakfı, İstanbul, 2005/1 Yıl: X, Sayı: XVIII, s.132)

⁸⁶ Tarîkat; Mehmed Birgîvî'nin *el-Tarîkat el-Muhammediyye ve el-sîret el-Ahmediyye* adlı eseri olup itikadî, ahlakî ve fikhî konulara da yer vermekle birlikte daha çok ahlak ve tasavvufî konuları içeren kitabıdır.

⁸⁷ İbrahim Hakkı, *Tertîbi'l-Ulûm*, ss. 275-276. (Beyit 094-108)

hususları ortaya koymaktır. Bu yönüyle bu manzum eser başlı başına, ilimlerin tasnifine yönelik yazılmış değildir. Bu nedenle her ne kadar bâblara ayrılmış olsa da ilimler arasında çizilmiş kesin sınır çizgilerinden bahsetmek zordur. Zira daha önce bir bölümde yer verilen bir ilim dalının, daha sonra başka bölümlerde tekrar zikredilmesi veya müstakil bir başlık tahsis edilen bir ilmin sonraki bölümlerde başka bir kısımda yeniden dile getirilmesi gibi bir durum söz konusudur. İlm-i hikmet için dokuzuncu bâbda başlı başına bir bölüm tahsis edilmişken, bir sonraki bölümde cüz'ıyyât başlığı altında tekrar hikmetten söz edilmesi; birinci bâbda ilm-i Arab ve edeb başlığı altında toplanan ilimlerin bazılarına daha sonraki bölümlerde müstakil birer başlık verilmesi veya bunların tekrar ele alınması buna örnek teşkil etmektedir.

Bununla birlikte *Tertîbi'l-Ulûm*'da, ilimlerin ana hatlarıyla genel bir ayrımından söz edebiliriz. İlk olarak eserde zikredilen ilimler arasında gayeleri yönüyle araç ve amaç olan ilimler şeklinde bir ayrıma gidilebilir. İbrahim Hakkı'nın son bölümü usûl ilimlere ayırması ve ilmin nihai gayesini de insanı kemâle erdirmek olarak görmesi, bunun da ancak Kur'an-ı Kerîm'in anlaşılıp onunla amel edilmesiyle gerçekleşecek olmasından hareketle usûl ilimlerin amaç, diğer ilimlerin de bunların anlaşılmasında araç ilimler olduğunu düşünmek mümkündür.

İkinci olarak, İbrahim Hakkı'da şer'î ilimler ile dinî ilimler arasında bir ayrıma da değinebiliriz. Hikmet ilmine ayrılan bölümde, akli yollarla öğrenilen ilimlerin, şer'î kaide ve esaslara uygun olması gerektiğine ilişkin bir uyarının yapılması böyle bir ayrıma işaret sayılabilir. Ayrıca birinci bâbda yer alan yirmi dördüncü beyitte “*Bir günde oku sen iki dersi / Bir madde bir de şer'î ya Fârsî*”⁸⁸ derken İbrahim Hakkı'nın burada bir günde okunacak iki dersten birisine “*madde*” demesinden kastının akli ilimler olması muhtemeldir.

Nazarî ve amelî açıdan bakıldığında; bir kimsenin ilim öğrenmesi yanında ilmiyle amel ederek olgun bir ahlaka kavuşması hedeflendiğinden, ilim tahsil edenlerde hem nazarî hem de amelî ilimler birlikte bulunmalıdır.

121 İlm u ameldir maksad cihandan
Hem ma'rifettir matlûb-ı cândan

⁸⁸ İbrahim Hakkı, *Tertîbi'l-Ulûm*, s. 269.

122 Ta'lim-i dindir çün lübb-i tâ'at
Din ilmin okut saat be saat⁸⁹

Sonuç olarak; *Tertîbi'l-Ulûm*'a göre insanın bu cihana gelmesinin amacı ilim ve amelleriyle nihai amaca yönelmesidir ki bu da “ma'rifetullah”tır. İnsandan Allah'a itaat etmesi beklenir ki bunun için de dini bilginin mutlaka öğrenilmesi gerekmektedir.

⁸⁹ İbrahim Hakkı, *Tertîbi'l-Ulûm*, s. 277.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. MARİFETNAME'DE TABİAT İLİMLERİ

3.1. Marifetname'nin Yazılış Amacı:

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın eserleri arasında, yazıldığı dönemde Osmanlı toplumunda en çok rağbet gören ve günümüze kadar gelen süre içinde en çok tanınanı *Marifetname*'dir. Eserin telifi, yazarının kendi belirttiğine göre hicrî bin yüz yetmiş yılında (M. 1756) tamamlanmıştır.⁹⁰

İbrahim Hakkı kitabın yazılış maksadını ise, insanın yaratılış gayesi ile bağlantılı olarak açıklamaktadır. Allah insanı özel bir şekilde var etmiş, eşyanın hakikatini ve bütün manaların inceliklerini insanın ruhunda toplamış, onu emanetlerin yüklenicisi ve sırların yeri kılmıştır. Her iki âlem ise insan için yaratılmış ve cümle cihanı insan için var eden yaratıcı "*Ben gizli bir hazineydim, bilinmeyi sevdim ve beni tanımaları için varlıkları yarattım*"⁹¹ buyurmak suretiyle bütün varlıkları insanın, kendini (Allah) tanınması (ma'rifet) için yarattığını bildirmiştir. Öyleyse hem insanın hem de âlemin yaratılmasındaki nihai maksat ve yüce istek Mevlâ'nın bilinmesi ve tanınması (Ma'rifet-i Mevlâ)dir. Bu ebedi devlet ve tükenmez saadet her şeyden evveldir. Ancak bunu elde edebilmek, insanın önce kendini (nefs) bilmesine bağlı olup bu da onun kendi bedenini tanınmasına dayanmaktadır. İnsanın bedenini tanınması, âlemi bilmekle bu ise gerçek ilimleri (ulûm-ı hakikî) edinmekle mümkündür.

İşte bu nedenle bu eserde, müellifin de işaret ettiği üzere; bir miktar ilm-i hey'et ve hikmetten alınıp toplanmış, bir miktar ilm-i teşrîh-i beden ve nefis'ten devşirilip seçilmiş, bir miktar ilm-i kulûb ve irfân'dan iktibâs edip ele alınmış ve Türkçeye tercümeyle bu güzel kitap te'lif ve tasnif edilmiştir.⁹²

Burada zikredildiği gibi insanın kendisi de dâhil olmak üzere tüm varlıkların ve eşyanın arkasındaki hakikati aramak ve bu yolla yegâne gerçek olan tevhide

⁹⁰ İbrahim Hakkı *Marifetname*'nin başında yer verdiği önsöz mahiyetindeki bölümde kitabın bitiş tarihini bin yüz yetmiş yetmiş olarak zikretmektedir. **Marifetname**, s. 2.

⁹¹ Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed el-Aclûnî, **Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs amme's-teherat ala'l-Ahâdîsi alâ Elsineti'n-Nâs**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1988, Cilt: II, 132.

⁹² **Marifetname**, s. 2.

ulaşmak arzusu, aslında İslam ilim geleneğinin en belirgin özelliğidir ve bu anlayışın İbrahim Hakkı ve *Marifetname*'si üzerinde de hâkim olduğu görülmektedir.

3.2. Marifetname'nin Konuları:

İbrahim Hakkı hacim bakımından oldukça kapsamlı olan bu kitabını bir mukaddime, üç fen (ana bölüm) ve bir hatime olmak üzere beş kısma ayırarak tasnif etmiştir. Bu temel bölümlerden her birini fasıllara, onları da nev'lere ayırmıştır.

Dört fasıldan meydana gelen mukaddime, genel İslam bilgisi ile dünya ve ahiret âlemine ilişkin bilgileri içermektedir. Müellif bu bölüme, Kur'an-ı Kerim ayetlerinden oluşan bir derlemeyle başlayıp, kutsal kitaptaki tertip üzere sıraladığı bu ayetlerle yüce yaratıcının âlemde bulunan güzel sanatlarını ifadelendirmiştir. Mukaddimenin geri kalan kısmında ise hadis ve tefsir ehline atfedilen pek çok rivayet ve bilgiye dayanılarak âlemin yaratılış düzeni, gökler ve onları taşıyan melekler, diğer semavi varlıklar, levh-i mahfuz, sidretü'l-müntehâ, cennetlerin isimleri ve nimetleri, dünya göğünde bulunan güneş, ay, yıldızların düzen ve hareketleri, yağmur, kar, dolu, rüzgâr gibi çeşitli gökyüzü olayları, âdemin yaratılışı ve cennetten kovuluşu, kıyamet olayı ve alametleri, ölüm sonrası yaşam ve cehennem gibi çeşitli konular ele alınmaktadır. İbrahim Hakkı mukaddimeye yer verdiği bilgileri her ne kadar hadis ve tefsir ehline dayandırmış olsa da bunların pek çoğunun aslında genel halk inanışları ve birtakım hurafelerden oluşan menkıbevi söylentilerden ibaret olduğu görülmektedir. Bu nedenle eserin akli düşünce ve ilmi nitelikten en yoksun olan bölümü burasıdır diyebiliriz. İleride bu bölümden yapacağımız birkaç alıntıda bu durum daha açık biçimde görülecektir.

Üç bab ve yirmi dört fasıldan meydana gelen birinci fen ise, konumuz itibariyle bizi en çok ilgilendiren bölümdür. İbrahim Hakkı, birinci fen'e Vacibu'l-Vücut olan Allah'ın varlığının akli delillerle ispatıyla başlamış ve bunun ardından varlık mertebelerini, cevher ve arazları, basit ve bileşik cisimleri, dört unsur ve bunların dönüşümlerini, feleklerin nefis ve akıllarını, hareketlerini ilk kısımlarda ele almıştır.

Daha sonra hisâb (matematik-aritmetik), hendese (geometri) ve hey'et (astronomi) ilimlerini açıklamıştır. Bunların ardından dört unsurun her birine ayrılan

başlıklar altında, oluş ve bozuluşa ait uzunca bir bölümde çok çeşitli konular ele alınmaktadır. Birinci fen’de yer alan bu konuları ileriki bölümlerde ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz için şimdilik bu bilgileri aktarmakla yetiniyoruz.

Beş bab ve on sekiz fasıldan oluşan ikinci fen, genel olarak teşrih (anatomi) ile tıp ilmine ayrılmış olup insanın vücut yapısı, organlar ve özellikleri, beden yapısı ve karakter arasındaki ilişki, beden sağlığının korunması ve hastalıklardan kurtulmak için gerekli bilgiler, çeşitli ilaç ve gıdalar, ruh-beden ilişkisi gibi konuları kapsamaktadır.

Beş bab ve yirmi yedi fasıldan oluşan üçüncü fen ise ilm-i kulûb ve irfana dair olup daha çok dini, ahlaki ve tasavvufî konuları ihtiva etmektedir. İbrahim Hakkı Şeyhi İsmail Fakirullah’tan, onun bazı kerametlerinden, babası Osman Efendi’den ve hayatına dair bazı bilgilerden bu bölümde söz etmektedir.

Hatime bölümü özetle, günlük hayattaki işler ve insanlar arasındaki karşılıklı ilişkilerde uyulması gereken görgü kuralları, adap ve erkân usulüne ilişkin konuları içermektedir.

Başlıca beş bölüme ayrılan ve konularını kısaca özetlemeye çalıştığımız *Marifetname*, yazarın kendisinin de ifade ettiği gibi derleme ve toplama yoluyla oluşturulan bir eser olduğu için konuları da çok çeşitlidir. Kendisi aynı zamanda bir şair olan İbrahim Hakkı, bu eserde yer yer manzumelere de yer vermiş ve anlaşılmasını veya akılda kalmasını kolaylaştırmak için bazı konuların açıklamalarını şiir dilini kullanarak yapmıştır. *Marifetname* hakkındaki bu açıklamalardan sonra onun kaynaklarına da değinmek istiyoruz.

3.3. Marifetname’nin Kaynakları:

Osmanlılarda, bilimin kuruluş devri olarak anılan geleneksel dönemden itibaren bilimle meşgul olanlar müstakil eserlerden ziyade çeviri ve şerh tarzında eserler kaleme almış ancak bunu yaparken, bire bir çeviriyi değil, şerh yazdıkları eserin konusuna ilişkin kendi düşünce ve açıklamalarını da şerhlerine ilave etmeyi bir yöntem olarak benimsemişlerdir.⁹³ Yani onların kendi fikirleriyle asıl yazarın

⁹³ Esin Kahya, “On beşinci Yüzyılda Osmanlılarda Bilimsel Faaliyetlerin Kısa Bir Değerlendirmesi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 2003/I, Sayı: XIV, s. 13.

söyledikleri yapılan şerhte bir arada bulunmakta, bu nedenle de bilgiler zaman zaman birbirine karışabilmektedir.

Marifetname her ne kadar herhangi başka bir eserin şerhi olmasa da buna benzer bir durum onun için de söz konusu edilebilir. Şöyle ki; bu eser derleme yoluyla kaleme alınmış bir kitap olduğu için yararlanılan kaynakların neler olduğu ve yapılan alıntıların kime ait olduğu müellif tarafından genelde belirtilmemiştir. Yazar belirli bir eser veya isim zikretmek yerine, bölüm başlarında sözlerine başlarken, konunun ait olduğu alana göre “ehl-i hadis”, “ehl-i tefsir”, “ehl-i hikmet”, “ehl-i hisâb”, “ehl-i hey’et”, “ehl-i irfan”, “ehlullah” gibi genel ifadeler kullanarak, yazdıklarını bunlara dayandırmayı ve kendi görüşlerini de bunlarla birlikte sunmayı tercih etmiştir. Bu sebeple *Marifetname*’nin kaynaklarının tümüyle tespit edilmesi ve hangi bilgilerin hangi eserlerden derlendiğinin kesin olarak ortaya çıkarılması oldukça zordur.

Bununla birlikte İbrahim Hakkı, bazı İslam âlim ve filozoflarının adlarını veya birtakım kitap isimlerini açık bir şekilde belirtmektedir. Onun bu şekilde zikrettiği isimlerden ve ele aldığı konuya ilişkin kullandığı üslup ve ifadelerden hareketle *Marifetname*’nin bazı kaynaklarına ilişkin çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Mesela Hayrani Altıntaş İbrahim Hakkı’nın *Marifetname*’yi yazmak için başvurduğu kaynaklara ilişkin şöyle bir tasnif sunmaktadır:

- 1- “Seyyit Şerif Cürcânî’nin Tarifât’ı,
- 2- Gazzali’nin birçok eserleri, özellikle İhya ve Tehâfütü’l Felâsife’si,
- 3- İbni Sinâ’nın Şifâ’sı,
- 4- Fahreddin Râzî’nin birçok eseri,
- 5- Mesûdî’nin Mürucu’z-Zeheb’i,
- 6- Nasruddin Tûsî’nin bir kaç eseri,
- 7- Mevlânâ Celâleddin Rûmî’nin Mesnevi’si,
- 8- Hakîm Sinaî’nin Hadika-i Şerife’si,
- 9- Feridüddi-i Attâr’ın birkaç eseri,
- 10- Muhyiddin İbni Arâbî’nin eserleri.”⁹⁴

⁹⁴ Hayrani Altıntaş, **Erzurumlu İbrahim Hakkı**, MEB Yayınları, İstanbul, 1997, s. 52.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın kaynaklarının bunlarla sınırlı olması söz konusu değildir. Bunlardan başka Osmanlı'nın en büyük astronomi bilgini kabul edilen Takuyyiddîn Rasîd⁹⁵ ve Brehmen-i Azam diye zikrederek Hind meliklerinin en eskisi olarak nitelediği bir kimse ve ona atfettiği *Hind ü Sind* adlı bir eseri,⁹⁶ Kâtip Çelebi'nin *Cihannümâ* ve *Keşfu'z-Zünun* adlı eserleri, Amerika'nın keşfi ve bazı ülkelerin insanları hakkında çeşitli bilgiler edindiği Emîr Mehmet Efendi'ye ait *Tarih-i Hind-i Garbî* (1586), özellikle Mukaddime'de yer verdiği hadis-habere dayandırdığı ancak daha çok hayal ürünü halk inanışlarından oluşan bilgilerin İslam kültüründeki kaynaklarından birisi olarak işaret edilen Suyûtî,⁹⁷ yine Evliya Çelebi'nin *Seyhatname*'si, Ebu Bekir Efendi'nin Tercüme ettiği *Atlas Major* ve Kâtip Çelebi'nin tercüme ettiği *Atlas Minor* gibi eserler⁹⁸, Hafız'ın *Divân*'ı, Sadî'nin eserleri onun yararlandığı muhtemel isim ve eserler arasında sayılmaktadır. *Marifetname*'nin kaynaklarına ilişkin farklı ve bu nedenle ilgimizi çeken bir yaklaşım Nafiz Uzluk tarafından şöyle dile getirilmektedir:

“Artukoğullarından beri bu havalide müsbet ilimlere karşı büyük bir akım vardı. Artukoğulları paralarının üzerine resim basacak, hatta Rumca ibareler yazacak derecede hür fikirli insanlardı. Memleketlerini Fırat ile Dicle nehrinden kanallar açıp sulamak suretiyle halkı refah ve saadete kavuşturmışlardı. Diğer müsbet ilimlere karşı da büyük merakları olduğunu, meselâ Ali Emiri efendi kendi Mecmualarında resimlerle birlikte isbat etmiştir. Onların zengin kitaplıkları, Bitlisteki Şeref Han ailesine intikal etmiş, onlarda bunu büyük bir titizlikle muhafaza etmişlerdir. Burasının Melek Ahmet paşa tarafından zaptından sonra kitapların mezatta satılarak yağmaya uğradığını, resimli bir Şehnameyi alan çok mutaassıp bir zavallının o güzel şekilleri canlı insan resmidir diye boyunlarını, yüzlerini kazıyıp bozarak mahfeyletiğini, paşanın bunu haber alması üzerine herifi yatırtıp, temiz bir sopa

⁹⁵ *Marifetname*, s. 92.

⁹⁶ *Marifetname*, s. 111.

⁹⁷ TDV, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXVIII, ss. 57-59.

⁹⁸ M. Rauf İnan, *Marifetname*, 192. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı, Sermet Matbaası, İstanbul, 1974, s. 39

attırıldığını Evliya Çelebi yazdığı gibi, ondan alarak Yunus Nadi Bey Şehbal mecmuasının 57 numaralı nushasında acıyarak bildirmektedir.

İbrahim Hakkı'nın bu kütüphanelerden etrafa taşan pozitif ilimlere ait eserleri okuyup, bilgisini genişlettiği gibi, hatta Erzurum'a gelen Hintli, Afganlı seyyahlardan pozitif ilimler tahsil eylediğini kabul etmek icap eder.”⁹⁹

Marifetname'nin, konuları gibi çok çeşitli olan kaynaklarına ilişkin bu değerlendirmelerden sonra *Marifetname*'deki ilimler tasnifine geçebiliriz.

3.4. İbrahim Hakkı'nın İlim Anlayışı ve Marifetname'de İlimlerin Tasnifi:

3.4.1. İbrahim Hakkı'nın İlim Anlayışı:

Marifetname'nin yazılış amacından söz ederken belirtildiği gibi İbrahim Hakkı'ya göre kâinatın ve insanın var olmasının yegâne amacı “Ma’rifetullah”tır. Bütün ilimlerin gayesi de kişinin insan-ı kâmil olmasını sağlayarak onun bu nihai maksada ulaşmasını sağlamaktır.

İlmin amacını bu şekilde belirleyen İbrahim Hakkı'nın *Marifetname*'de ilimler arasında öncelikle “dini” (şer’i) ve “akli” (felsefi) olarak bir ayrıma gittiği ve bunun gerekliliğine inandığını söyleyebiliriz. Zira ona göre bu ayırım aslında Allah’ın Kur’an-ı Kerim’de, Peygamber ve ashabının ise söz ve uygulamalarında benimsedikleri bir yöntemdir. Çünkü ashab-ı kiram, İslam’ın başlangıcında din işleri (umûr-ı din) henüz yerleşmeden halk felsefi görüşlerle meşgul olup dinin kaidelerini zabıt ve rivayetten kalmasın diye din işleriyle ilgili olmayan suallere “*İnsanlara akılları seviyesinde söyleyin*”¹⁰⁰ hadisi çerçevesinde bilgece cevaplar vermişlerdir. Nitekim hem peygamberimizin hem de ashabının öncelikli görevi halka eşyanın hakikatlerini öğretmek olmayıp sadece din işlerini öğretmek olduğundan; peygamberimiz ayın muhtelif şekillerinin hikmetinden sual olduğunda “*Sana,*

⁹⁹ F. Nafiz Uzluk, “*Marifetname Nüshaları*”, **Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi**, Ulusal Verem Savaş Derneği XXI. Kongresi, 27-30 Haziran, Erzurum, 1968, s. 231.

¹⁰⁰ Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, **el-Câmiu’s-Sahîh**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Kitâbu'l-İlm, 49.

hilâlleri soruyorlar. De ki: Onlar, insanlar ve hac için vakit ölçüleridir.” (2/189) buyrulmuştur. İbrahim Hakkı’ya göre halkın peygambere yönelttiği bu soruya karşılık olarak Allah’ın yukarıda zikredilen ayetle vermiş olduğu cevap, onların nelerden sormaları gerektiğini bilmeleri ve peygambere ve ashabına din işlerinden olmayan hususlarda sorular yöneltmemeleri için bir uyarı niteliğindedir.¹⁰¹

Bundan anlaşıldığı kadarıyla İbrahim Hakkı, halk için gerekli olan dini işler ile eşyanın hakikatini akıl ile bulmayı hedefleyen felsefe arasında kesin bir ayırım yapmaktadır. Dikkat edilirse bu aslında, genel halk kitlelerinin bilmesi gerekenler ile ilim seviyesi yüksek olanların bilmesi gerekenler arasında yapılan bir ayırımdır.

Felsefî ve şer’î ilimlerin daha kesin bir ayırımı *Marifetname*’nin başka bir bölümünde İmam Gazali’nin *Tehâfütü’l-Felâsife* adlı eserinden yapılan bir iktibas ile dile getirilmektedir. Buna göre hükema (filozoflar) ile halk arasında üç noktada ihtilaf bulunmaktadır. Birincisi soyut söze dayanmaktadır. Mesela onların âlemin yaratıcısına cevher deyip, cevheri de mekândan münezze ve zatıyla kaim bir varlık olarak açıklamaları bu türdendir. İkincisi ise usûl-i dinden bir esasa karşı gelmeyen işlerdir. Üçüncü husus ise âlemin sonradan yaratılması, Allah’ın sıfatları ve cesetlerin haşrı gibi dini konular üzeredir.

Akli ve nakli ilimler arasındaki ayırımın daha net anlaşılması için bu üç noktadan ikincisi hakkında yer verilen açıklama üzerinde durmak gerekmektedir. Buna göre; burada dile getirilen hususlarda, yani dini işlerle ilgisi olmayan konular üzerinde filozoflarla münakaşa etmek, peygamberleri tasdik etmenin zaruretlerinden değildir. Yani bu tür konuları kabul etmek, onları yalanlamayı veya aksini gerektirmez. Mesela güneş ve ay tutulmaları ile ilgili hususlar bu türdendir. Ay tutulması, dünyanın güneş ile ayın arasına girmesinden ve bu nedenle güneş ışığının aydan kesilmesinden kaynaklanmaktadır. Güneş tutulması ise, ayın güneşe bakan kişi ile (yani dünya ile) güneş arasına girmesinden kaynaklanmaktadır. Şimdi bir kimsenin bu söylenenleri münakaşa ile çürüterek bu durumu değiştirmesi mümkün değildir. Öyleyse her kim bu hususta yapılan bu açıklamaları çürütmek için yapılacak tartışmayı dinin gereklerinden zanneder ve bunu savunursa o kimse dine zarar vermiş olur. Çünkü bu olaylara hendese (geometri) ve hisâb (matematik) delilleri (burhan) işaret etmektedir. Öyleyse bunları öğrenmiş ve araştırmasına güç yetirebilmiş,

¹⁰¹ *Marifetname*, s. 118.

bunların sebebinden, vaktinden, miktarından ve süresinden haber veren bir kimseye “bunlar şer’i esaslara aykırıdır” denilse o kişi kesin üzere bildiği bu işlerde şüpheyi düşmeyip, “kesin bilgiye (yakîn) muhalif şer’î bilgi mi olur?” diyerek şer’î esaslar üzerinde tereddüt etmeye başlayacaktır.¹⁰²

Şer’i ve felsefi ilimler arasında bu şekilde bir ayrımı öngören İbrahim Hakkı bununla beraber, bir kimsenin matematik, geometri gibi akli ilimler yoluyla gerçek bilgiye ulaşabileceğine de inanmaktadır. Dahası, dini işlerle ilgisi olmayan bir konuda, bu yolla elde edilmiş kesin bir bilgi ile nakli bilgi arasında anlaşmazlığa düşüldüğünde, tercihini akli bilgiden yana kullanmakta ve sorunu nakli bilgide aramakta, gerekirse nakli bilginin tevil edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu görüşü de o yine Gazali’ye dayandırır. Nitekim o ay ve güneş tutulmasıyla ilgili aktarılan hadisin “*Ay tutulması ilahi tecelli sebebiyle saygıdır*” şeklindeki son kısmını fazladan eklenmiş olduğu gerekçesiyle doğru bir nakil olarak kabul etmemiştir. Kaldı ki nakil doğru bile olsa, kesin olarak bilinen hususlarda akli ve nakli bilgiyi çatıştırmak yerine nakli bilgiye tevil yoluyla başka bir anlam vermek gerektiğini açıkça belirtmiştir.¹⁰³

Bu noktada, *Marifetname*’de tespit ettiğimiz mühim bir çelişkiye işaret etmek yerinde olacaktır. İbrahim Hakkı güneş ve ay tutulması olaylarına eserin farklı birkaç bölümünde değinmektedir. Biri mukaddime bölümünde, diğeri birinci fen’in birinci faslında yukarıda aktardığımız gibi Gazali’den yapılan alıntı şeklinde, bir diğeri de dokuzuncu fasıl dört ve beşinci nev’lerde yer almaktadır. Birinci fen’de yapılan açıklamalar genel itibarla birbirine benzer bir özellik taşıırken, mukaddime bölümünde ay ve güneş tutulmasına ilişkin açıklama tamamen farklı bir içeriğe sahiptir. Güneş ve ay tutulmalarına yönelik iki farklı açıklamadan mukaddime bölümünde yer alan şöyledir:

“Hak Teâlâ kûsûf (güneş tutulması), husûf (ay tutulması), güneş ve ay için belirli vakitler takdir etmiştir ki yeryüzünde bulunan kulları güneş ve ayın değişimlerini görüp uyanarak kendine tevbe edip yöneleler. Kûsûf vakti geldiğinde, güneş arabasından düşüp semaya doğru denizin derinliklerine gider. Eğer tamamen düşerse güneş tutulması tam vaki olup

¹⁰² *Marifetname*, s. 45.

¹⁰³ *Marifetname*, s. 45.

yıldızları örten ışığı kalmayıp büyük yıldızlar zahir olurlar. Eğer yarısı denize düşerse o (düşen) miktarı kadarı tutulur. Kûsûf halinde güneş melekleri iki fırka olur. Bir fırkası tesbih ederek onu arabasından yana çekerler. Bir fırkası dahi tesbih ederek arabayı güneşten yana yaklaştırırlar. Bu esnada güneşi batı tarafına alıp giderler. Ta ki iki üç saat miktarı zamanda önceki gibi arabası üzerine koyarlar. Böylece aydınlık güneş âleme ışığını vererek battığı yere doğru (onu) ilerletirler. Husûf vakti geldiğinde bunun gibi güzel ay arabasından denizin derinliklerine ya tamamen ya da (onun) yarısı düşüp, düştüğü miktarı kadar tutulma hâsıl olur. Onun melekleri de iki fırka olup (güneş tutulmasında) zikredildiği minval üzere onu arabasına koyarlar. Ay tekrar parlayıp karanlık geceyi ışıklandırırken melekler onu alıp battığı yere giderler.”¹⁰⁴

Birinci fen, dokuzuncu fasıl, beşinci nev’deki açıklama ise şu şekildedir:

Ehl-i hey’et demiştir ki; bu küre (şeklindeki) ay özünde (nefsinde) koyu karanlık olduğundandır ki güneş ile bir araya gelmesi vaktinde eğri feleğinden hâsıl olan uç ve kuyruk düğümleri yanında burçlar kuşağından güneşin yoluna rastlarsa ayın cismi bizimle güneş arasında perde olup (onun) ışığının tamamını veya bir kısmını bizden örter. Şu halde güneş tutulması budur ve onun yüzünde o vakit zuhur eden siyahlık ayın cisminin rengidir ki tutulma sırasında güneşteki bu siyahlık batı yönünden başlar. Zira ayın batıya doğru hareketi güneşin batıya doğru hareketinden açıklandığı gibi daha hızlı olduğundan ay batıdan gelip güneşe erişip (ona) perde olur. Sonra onu geçtikçe (ayın) süratli seyrinden (dolayı) güneşin ışığı batı tarafından tekrar parlamaya başlar. Bu kûsûf hali ayın gölgesinden meydana geldiğindedir ki güneş tutulması ayın benzer hallerinde ortaya çıkıp (bu hallere özgü bir durum olup) sair hallerinde asla bulunmamıştır. Ay tutulmasının açıklaması budur ki; eğer ay küresinin istikbali vaktinde zikrolunan tepe ve kuyruk düğümleri yanında burçlar kuşağından iki parçasının karşısı yanında yani (bu) hizalarda güneş ile mukabil olsa yer küresi ikisinin arasında perde olup ayın güneşe dönük olan yüzüne yerin gölgesi düşer ve güneşin ışığı

¹⁰⁴ Marifetname, s. 14.

ayın tamamına veya yerin gölgesinin düştüğü miktarına ulaşmayıp ay gerçek karanlığı üzere kalır. İşte ay tutulması budur.”¹⁰⁵

Görüldüğü gibi aynı konudaki iki açıklama birbirinden tamamen farklıdır. Mukaddimedede yer alan birinci açıklamanın daha önce belirttiğimiz gibi hayal gücüne dayalı halk inanışlarına veya menkıbelere yakın olduğu görülmektedir. İkincisi ise akla ve gerçeğe daha uygun, bazı yönleriyle gözleme dayanan bir özelliktedir. Bu şekilde birbiriyle çelişen veya farklılık arz eden bilgiler sadece güneş ve ay tutulması konularına mahsus değildir. Söz gelimi, yer ve göklerin tabaka ve katmanları, yağmur, dolu, kar, rüzgâr, gök gürültüsü, şimşek, deprem vb. doğa olaylarının meydana gelme şekilleri gibi çeşitli konularda da benzer bir durumu görmek mümkündür. Bu şekilde aynı konu üzerinde farklı açıklamaların aynı kitapta yer almasının, bir çelişkidenden ziyade bir çeşitlilik veya bilgiyi sunuş yöntemi olduğu akla gelebilir. Ancak asıl çelişki İbrahim Hakkı'nın bu farklı görüşleri kitabında bir arada zikretmiş olmasından değil, mukaddimenin sonunda yer verdiği “tenbîh” notunda okuyucuya yaptığı şu uyarılardan kaynaklanmaktadır:

“Unutulmasın ki; buraya gelinceye değin (yani mukaddime bölümünde) yazılan satırların cümlesi din işlerinden (umûr-ı diniye) olmakla bu zikredilenlerin tamamını yakîn üzere tasdik (etmek) ve (bunlara) itimâd ile inanmak (itikâd) hepimize mühim ve elzemdir. Zira bunlar din işlerinden (olan) usûl-i muazzamadır. Bu zikredilen (dini) işleri aklî deliller (burhan) ile kıyas etmek caiz değildir. Zira insan aklı bunları idrak etmekten yoksun ve acizdir.”¹⁰⁶

İşte mukaddimenin sonunda yapılan bu uyarı, yukarıda Gazali'ye atıfla zikredilen görüşlerle taban tabana zıt olmaktadır. Çelişki ise İbrahim Hakkı'nın bu her iki görüşü de aynı oranda benimsemiş gibi dile getirmesi, herhangi birinden yana açık bir tercih ortaya koymamasıdır. O bir konuyu, bir tarafta aklın idrak edemeyeceği hususlardan ve bu nedenle sorgulamadan tasdik edilmesi gereken din işlerinden sayarken diğer tarafta aynı konunun din işleriyle ilgisinin bulunmadığını;

¹⁰⁵ Marifetname, s. 77.

¹⁰⁶ Marifetname, s. 21.

dahası, bunlar arasında ortaya çıkacak olan herhangi bir ihtilafta akli ilimler yoluyla kesin şekilde elde edilmiş gerçek bilgiye itibar edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Onun birbirini yadsıyan bu görüşlerden hangisini gerçekten benimsediğini ortaya çıkarmak oldukça müşkül bir konudur. Ancak bu ve benzeri farklı yaklaşımların aynı kapak altında niçin bir arada yer aldığını açıklamaya yönelik çeşitli görüşler bulunmaktadır.

Bir görüşe göre İbrahim Hakkı, eserinde birisi kültür düzeyi düşük, bilgileri kıt ve derin düşünceden anlamayan sıradan halk insanı, diğeri ise belli bir bilgi ve kültür seviyesini yakalamış aydın kesimi olmak üzere iki farklı zümreye hitap ettiği için bunlara uygun farklı bilgileri kitabında sunmuştur.¹⁰⁷

Bu konuda bir başka açıklama da doğruluğu ispatlanmamış bir olaya dayanmaktadır. Buna göre; zamanın Erzurum Müftüsü olan Kadızâde (ö. 1759) İbrahim Hakkı'nın halk tarafından aşırı şekilde sevilmesinden ve onun toplumun nazarında elde ettiği itibardan rahatsız olmuş ve dar fikirli bazı molalardan bir meclis toplayarak İbrahim Hakkı'yı *Marifetname* hakkında sorguya çağırmış ve kendisine eserinde şeriata aykırı yerler olup olmadığını sormuştur. Buna karşılık olarak İbrahim Hakkı kitabı meclise sunarak şeriata aykırı yerleri kendisine göstermelerini istemiştir. İşte bu olaydan hareketle İbrahim Hakkı'nın müftünün niyetini önceden sezdiği ve durumu haber aldığı için eserin başına bu mukaddime bölümünü tedbiren yerleştirmiş olabileceği ileri sürülmektedir.¹⁰⁸

Bu olayın başka bir benzeri de İbrahim Hakkı Tillo'dayken yaşanmıştır. Buna göre o, Tillo'da bulunduğu sıralarda bir öğrencisi kendisini ziyarete gelmiş, yanında bir süre misafir olmuş ve bu süre içinde *Marifetname*'den bazı bölümleri okuma fırsatı bulmuştur. Erzurum'a döndükten sonra da hocasının bir sır kitabı yazdığı dedikodusunu orada yaymıştır. İbrahim Hakkı da bu söylentilerin kulağına gelmesinin ardından tamamen eski astronomiden bahseden *Urvetü'l-İslam* adlı eserini kaleme alarak bunu bir mektupla birlikte Yusuf Nesim'e göndermiş ve mektubunda *Marifetname*'den sonraki görüşlerinin bu şekilde olduğunu ve bu hususu herkese haber verip anlatmasını istemiştir.¹⁰⁹

¹⁰⁷ İhsanoğlu, *Osmanlılar ve Bilim*, s. 161.

¹⁰⁸ İhsanoğlu, *Osmanlılar ve Bilim*, s. 162.

¹⁰⁹ Hayrunnisa Çavuşoğlu, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Yetiştirdiği Çevre", **192. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı**, Sermet Matbaası, İstanbul, 1974, s. 64. Ayrıca bkz. TDV, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXI, s.306.

Burada belirtmek gerekir ki; aktarılan bu olaylar o dönemde halkın sahip olduğu bilgi ve kültür düzeyi hakkında da kısmen fikir sağlamaktadır.

3.4.2. Marifetname’de İlimlerin Tasnifi:

İbrahim Hakkı bu eserinde ayrıntılı bir ilim tasnifi sunmaz. Ancak ele aldığı konular bakımından kitabı, bir mukaddime, üç fen (ana bölüm) ve bir hatime olmak üzere beş bölüme ayırmasından ve burada ele aldığı konulardan hareketle, onun ilimler tasnifi hakkında fikir edinebilmek mümkündür.

İbrahim Hakkı mukaddimedeki yer alan bölümlerde sözlerine “*ehl-i tefsir ve ehl-i hadis demiştir ki*” şeklindeki ifadeyle başlamaktadır. Eserin bu kısmında dünya ve ahiret hayatına ilişkin olarak, belirttiğimiz üzere daha çok genel halk inanışlarına dayalı, ilmi nitelikten yoksun, rivayet türü bilgiler yer almaktadır. Hatime bölümünde ise genellikle “*ehl-i edep*” tabiri kullanılmakta ve günlük hayatta uyulacak çeşitli görgü kurallarından söz edilmektedir. Ebu Hanife gibi fakihlerin bazı fikhî meselelerle ilgili görüşleri de yine bu bölümde bahis konusu edilmektedir.

Birinci fen müellifin “*kâinatın aynası*” olarak nitelendirdiği ve tabiat ilimlerine ilişkin bilgilere de yer verdiği bölümdür. Burada belirgin bir şekilde, isimlerini zikrederek birbirinden ayırdığı ve müstakil birer başlık altında ele aldığı üç temel ilim dalı mevcuttur. Bunlar; hepsi de aynı amaca hizmet etmek üzere, Allah’ı tanımaya yardımcı olan “ilm-i hey’et (astronomi)”, onun tahsilini kolaylaştıran “ilm-i hisab (matematik-aritmetik)” ve hey’et ilminin başlangıcı olan “ilm-i hendese (geometri)”dir. Bununla birlikte yazar birinci fen’in büyük bir bölümünde sözlerine “*ehl-i hikmet demiştir ki*” diyerek başlamış, birkaç yerde de “*ehli-i kelâm*” ifadesini kullanmıştır. Ayrıca hey’et ilminin konularını açıklarken birkaç kez “*ehl-i nücûm demiştir ki*” ifadesini de kullanmıştır. Yine bu bölümde feleklerin ses ve nağmeleri hakkında bilgiler verirken musiki ilminden de söz etmiştir.

İbrahim Hakkı, cihan-ı ayanın özü ve nişansız sultanın dergâh kapısı olarak nitelediği insanın can ve cismini¹¹⁰ açıklayan ve Allah’ı tanımada asıl anahtar olarak gördüğü “ilm-i teşrihe (anatomi)” ise başlı başına bir fen ayırmış ve ikinci fende tıpla birlikte bu ilmi ele almıştır. Bu ilmin önemine ise İmam Şafî’nin zikrettiğini

¹¹⁰ Marifetname, s. 159.

belirttiği “İlim ikidir. Beden ve din ilmi” şeklindeki hadisi şerif-i delil göstermektedir.¹¹¹

Üçüncü fende ise “ilm-i kulûb” ve “ilm-i ahlak” olarak adlandırdığı tasavvuf ile ilgili konular ve dini (itikad, ahlak ve muamelat) esaslardan bahsedilmektedir.

Özet olarak diyebiliriz ki; İbrahim Hakkı *Marifetname*'de ilimler arasında temelde akli ve dini ilimler şeklinde bir ayrıma gitmiştir. Akli ilimler arasında hisâb (matematik), hendese (geometri) ve hey'et (astronomi) ilimlerinden özellikle bahsetmiş ve bunlara birinci fende birer başlık ayırmıştır. İnsanın kendisini ve bu sayede de Allah'ı tanımasını sağlayacak olan teşrîh ilmine de ikinci fen'i tahsis etmiştir. Dini ilimler arasında ahlaki ve tasavvufî konulara üçüncü fen'i ayırmıştır.

Bunların haricinde adına başlıca bir bölüm ayırmadığı halde bölüm başlarında söze başlarken kullandığı ifadelerden hareketle onun akli ilimlerden felsefe ile hey'et ilmi başlığı altında ilm-i nücûm ve musikiden; dini ilimlerden de kalam, tefsir, hadis ve fıkıhtan dolaylı olarak bahsettiğini söyleyebiliriz.

İbrahim Hakkı ilimlerin arasında amaçları bakımından belirgin bir ayrıma gitmez çünkü insanın nihai gayesi kemale erebilmek ve bu sayede Allah'ı tanımak ve bilmek olduğuna göre bütün ilimler de bu amaca hizmet etmektedir.

3.5. Marifetname'de Tabiat İlimleri:

3.5.1. Tabiat İlimlerinin Konusu:

İlimlerin tasnifi bahsinde görüldüğü üzere Kindî'den itibaren ilk İslam filozoflarının hemen hepsinde tabiî ilimlerin yeri ve konularının sıralanışı aynı şekilde yer almaktadır.

Kindî; tabiyyât (fizik)ın konusunu en genel anlamıyla *değişenin* bilgisi şeklinde özetlemektedir. Çünkü tabiat her türlü değişimin sebebidir ve tabiî olan da değişikliğe uğrayandır.¹¹²

¹¹¹ İbrahim Hakkı bu hadis-i şerifi İmam Şafii'nin zikrettiğini belirtmektedir ancak hadisin hangi kaynakta yer aldığı konusunda açıklama yapmamıştır. Bizim yaptığımız araştırma sonucunda söz konusu bu hadisin kaynağına ulaşmamız mümkün olamamıştır.

¹¹² Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk el-Kindî, **İlk Felsefe Üzerine (Kitâb fi'l-felsefi'l-ûlâ)**, (Felsefi Risaleler içinde), Çev. Mahmut Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul, 2002, s. 147.

Farabî'ye göre tabiat ilimleri tabiattaki cisimleri (ecsam-ı tabîyye) ve varlığı (kivâm) bu cisimlerde olan arazları tetkik etmektedir.¹¹³

İbn Sina hareket ve değişmeyi inceleyen felsefe¹¹⁴ olarak nitelediği fiziğin (tabîyye) konusunu hareketli ve sakin oluşu bakımından cisimler ve bu açıdan onlara ilişkin arazlar şeklinde belirlemiştir.¹¹⁵

İhvan-ı Safâ ise yararlandıkları kaynaklardan bahsederken tabiata dair kitapların konusunu; feleklerin terkihi, hareket ve büyüklükleri, burçlar, dört unsurun dönüşümü, maden, bitki ve hayvan gibi varlıklar ile insan eliyle yapılan varlıklar olarak özetlemektedir.¹¹⁶

Gazali tabiat ilminin, gökler âleminin cisimlerinden ve bunların altında bulunan basit (dört unsur) ve bileşik (maden, bitki, hayvan) cisimlerden, bunların değişim, dönüşüm ve karışımlarından bahsettiğini söylemektedir.¹¹⁷

İslam dünyasında ilk dönemlerden itibaren tabîî ilimlerle ilgili olarak meydana getirilen eserlerde ana esin kaynağının Aristoteles'in kitapları olduğu bilinmektedir. İlk İslam düşünürlerinin tabiat ilimlerinin konularına ilişkin görüşlerinde de bu etkiyi açık bir şekilde görmek mümkündür. Onların ilimler tasnifine ve tabiat ilimlerinin bu sınıflama içindeki yeri ve konularına baktığımızda birbirine yakın, hatta büyük oranda aynı değerlendirmelere rastlamak mümkündür. Buna göre; ilk İslam filozoflarında tabiat ilimlerinin konusu genel olarak; tabîî cisimler ve bunların özellikleri, feleklerin hareket ve özellikleri, basit cisimlerin (dört unsur) özellikleri, değişimi, karışımı ve bunların neden olduğu çeşitli gök olayları, bileşik cisimler (maden, bitki, hayvan) ve bunların özellikleri şeklinde özetlenebilir. Bunun yanı sıra insanın da bedeni yönüyle tabiat ilimleri kapsamında ele alındığını söyleyebiliriz.

Marifetname'de tabiat ilimlerinin yer aldığı birinci fen'de de büyük oranda aynı konuların ele alındığını belirtebiliriz. Ancak konuların terkihi dağınık bir görünüm arz etmektedir. Bu durumun, daha önce de dile getirdiğimiz gibi bu eserin

¹¹³ Farabî, **İhsa'ül-Ulûm**, s. 111.

¹¹⁴ Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdullâh İbn Sinâ, **Risaleler - Metafizik (İlahiyât)**, Çev. Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbasoğlu, Kitâbiyât Yayınları, Ankara, 2004, s.93.

¹¹⁵ Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdullâh İbn Sinâ, **eş-Şifâ / fi'l-İlâhiyyât**, (Felsefi Metinler içinde), Çev. Mahmut Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul, 2003, s. 280.

¹¹⁶ İhvan-ı Safâ, **Resâilü İhvâni's-safâ ve hullâni'l-vefâ**, (Felsefi Metinler içinde), Çev. Mahmut Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul, 2003, s. 222.

¹¹⁷ Gazâlî, **Kitâbü'l-Munkizü mine'd-dalâl ve'l-mufsihu bi'l-ahvâl**, s.352.

derleme yoluyla kaleme alınmasından kaynaklandığı düşünülebilir. Çünkü eserde her ne kadar bâb, fasıl ve nev’i şeklinde bir ayrıma gidilmiş olsa da, ayrı başlıklar altında yer yer aynı konudan bahsedilebildiği görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında İbrahim Hakkı’nın bir taraftan ilimler arasında konuları ve kapsamaları bakımından belirli bir ayrıma gittiğine dair işaretler görmek mümkünken diğer yandan ilk İslam filozoflarının Aristoteles’ten aldıkları geleneğe uygun olarak âlemde bulunan bütün varlık ve olayları tek bir alanın konusu gibi telakki ettiğini düşünmek de mümkündür. Bu durumun daha net görülmesi açısından, tabiat ilimlerini ayrıntılı şekilde ele almadan önce birinci fende yer alan bölüm ve konuların genel bir özetini vermek faydalı olacaktır.

Birinci fen; toplam üç bâb olarak tasnif edilmiştir.

Birinci bâb, dört fasla ayrılmıştır. İlk ikisinde âlemin yapısı, varlık mertebeleri, cevher ve araz, felekler, nefisler ve akılların ortaya çıkışı, dört unsurun (basit cisimler) tabiatı, dönüşüm ve aşamaları, bileşik cisimler (maden, bitki, hayvan) ile ruhların çıkışı gibi konular ilk İslam filozoflarının düşüncelerine uygun şekilde açıklanmaktadır. Bundan sonra hisâb ve hendese ilmine geçilmekte ve bunlar hakkında temel bilgiler sunulmaktadır. Bu bilgilerin verilmesinden maksat okuyucuyu hey’et ilmine hazırlamaktır.

İkinci bâb müstakil olarak hey’et (astronomi) ilmine ayrılmıştır. Ancak bu bölümde aktarılan bilgilerin “eski astronomi” ye ait olduğunu müellif kendisi bu bölümün sonunda belirtmektedir. Bu bölüm feleklerin ve dünyanın yuvarlak olduğunun ispatıyla başlamaktadır. Daha sonra dokuz gök tabakası ve yedi felek hakkında ayrıntılı bilgiler sunulmakta en son dünya göğü ve ay feleği ile bu bölüm tamamlanmaktadır. Ayın hareketleri ve varlıklar üzerindeki etkileri, feleklerin hareketleriyle ortaya çıkan nağmeler (musiki) burada ele alınan konular arasındadır.

Üçüncü bâb dört unsurun mahiyeti, bunların etkisiyle ortaya çıkan âlemdeki oluş ve bozuluş konusuyla başlamaktadır. Dört unsurla ilişkilendirilen pek çok tabiat olayı burada bahis konusu edilmiştir. Bunların yanı sıra birçok konu dağınık bir şekilde burada yer almaktadır. Mesela bir önceki bölümde astronomi bahsi kapatıldığı halde ateş unsuruyla ilgili bilgiler verilirken “ehl-i hey’et demiştir ki” şeklindeki ifadelerle konuya başlanmaktadır. Hava unsuru ile ilgili olarak çeşitli gök olayları, mevsimler gibi konular ele alınmıştır. Su unsuru ile ilgili olarak

yeryüzündeki deniz ve suların dağılımı, denizlerle ilgili tabiat olayları, suda yaşayan canlılar, çeşitli denizlerin yerleri ve isimlerine ilişkin bilgiler verilmiştir. Burada yer verilen en ilginç konu ise Macellan'ın deniz seyahatleridir. Toprak unsuru ile ilgili olarak dünyanın yuvarlak oluşu bahsi yeniden ele alınmış, yer altı kaynaklarının ve depremlerin oluşumu gibi konular açıklanmıştır. İbrahim Hakkı'nın din ve dünya işlerine ilişkin görüşleri ile kelim âlimlerinden bahsettiği kısımların ve "Yeni Dünya"nın (Amerika) keşfi ile ilgili bilgilerin burada yer alması dikkat çekmektedir. Bunların ardından yedi iklim ve bunların dünyada görüldüğü yerler ile çeşitli bölgelerin enlem ve boylamlarına ilişkin bilgiler verildikten sonra astronomi konusuna yeniden dönülmekte ve bu defa yeni astronomiye ait bilgiler aktarılmaktadır. Üçüncü bâbın sonunda oluş ve bozuluş konusuna tekrar dönülerek maden, bitki ve hayvanlar hakkında daha ayrıntılı bilgiler verilmekte ve son olarak insana ilişkin bilgilerle bölüm sona ermektedir. Bu genel bilgilendirmeden sonra *Marifetname*'de tabiat ilimlerine ayrıntılı şekilde bakabiliriz.

3.5.2. Varlık Nazariyesi ve Fizik:

İslam ilim geleneğinin belirgin bir özelliği olarak kâinatın arkasındaki sırları keşfetme, tabiattaki birlik ve düzeni anlama, varlıklar arasındaki karşılıklı münasebetleri açıklama ve bu sayede yaratıcının varlıklar âleminde işaretlerini verdiği ve yegâne gerçek olan tevhid inancını ilmî yollardan tasdik etme arzusu¹¹⁸ İbrahim Hakkı ve dolayısıyla *Marifetname* üzerinde de hâkimdir. Bu nedenle o yaratıcı karşısında âlemin ahvalini açıklamadan önce İslam filozoflarının görüşlerine dayanarak Allah'ın varlığı ve birliğini akli yollardan ispatlama yoluna gitmektedir.

Buna göre Allah'tan başka bütün varlıklar âlem olarak adlandırılır ve parçalarının her biri Allah'ın sanatıyla sonradan olan bu âlemin bütün unsurları Allah'ın varlığı ve birliği için birer dildir. Zira Allah "vacibü'l-vücûd" olduğu ve var olmak için başka bir varlığa ihtiyaç duymadığından varlığı mutlak olandır. Âlem ise "mümkünü'l-vücûd"tur ve var olmak için Allah'a muhtaçtır. Öyleyse varlığı gerekli olan (Allah) var olmadıkça varlığı mümkün olanlar (âlem) var olamaz. Bu nedenle

¹¹⁸ M. M. Şerif, *İslam Düşüncesi Tarihi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1991, s. 107.

Allah'ın varlığı kesin ve açık olup âlemdeki diğer bütün varlıklar da buna delil olarak birer işarettir.¹¹⁹

İbrahim Hakkı Allah'ın varlığını kısaca aktardığımız imkân delili çerçevesinde bu şekilde açıkladıktan sonra cevher ve arazın tanımını yapmakta ardından da varlığı mümkün (mümkünü'l-vücûd) olan beş cevherin kısımlarını açıklamaktadır.

Buna göre; mümkünü'l-vücûd olan bir nesne eğer varlığının devamında (bekâ-ı vücûd) değişmeye uğramazsa ona *cevher* denir. Eğer değişikliğe uğrar ise ona da *araz* denir. Çünkü varlık başka, varlığın devamı ise başkadır. Mümkün varlıkların tümü de ya cevherdir ya da arazdır.¹²⁰

Cevher ve arazı bu şekilde tarif eden İbrahim Hakkı, cevherin beş kısım olduğunu belirtmektedir. Bunlardan biri *heyulâ*, biri *sûret-i cimsiyye*, biri de *cism-i tabîî*'dir ki bu üçü birbirine yakın olan üç cevherdir. Diğer ikisi ise farklıdır ve bunlardan biri *nefs* diğeri de *akıl*'dir.¹²¹

Zikredilen bu beş cevherden ilk üçü cevher kavramının fizikte kullanılan anlamına uygun olarak dile getirilmiştir. Zira fizikte cevher, madde (heyulâ), suret ve bu ikisinin birleşiminden meydana gelen cisim için kullanılmaktadır.¹²² Nitekim İbrahim Hakkı da *tabîî cismi* tarif ederken onun heyula ve suretten mürekkep olduğunu belirtmektedir. Diğer iki cevher ise fizikten ziyade metafiziğin alanına girmektedir. Kendisi de ilk üç cevherin birbirine yakın, diğer ikisininse farklı olduğunu belirtmiştir.

¹¹⁹ **Marifetname**, s. 24.

¹²⁰ **Marifetname**, s. 25.

¹²¹ Kindî, maddî varlıklarda bulunan cevherlerin beş olduğunu belirtmiştir. Bunlar madde, suret, mekân, hareket ve zamandır. İlk ikisi, yani heyula ve suret kendilerinden önce hiçbir ilke bulunmayan ilk ilke ya da ilkelerin ilkesidir. Bunlar cisim değildir, cisimleri oluşturur. Bunların ikisi de dört unsurun ilkesidir. (Bkz: Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk el-Kindî, **Kitâbü'l-cevâhiri'l-hamse**, (Felsefi Risaleler içinde), Çev. Mahmut Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul, 2002, s.45.)

Ebu Bekir er-Râzi ise, metafizik görüşlerinin temelini oluşturan beş ezeli ilkedeki söz eder ki bunlar heyula, mekân, zaman, nefis ve yaratıcı'dır. (Bkz. **Ebu Bekir er-Râzi ile Ebû Hâtîm er-Râzi Arasında Geçen Tartışma**, (Felsefi Metinler içinde), Çev. Mahmut Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul, 2002, s. 88. Ayrıca Bkz. Fahri, **İslam Felsefesi**, s.117.)

Bununla birlikte Kindî ve diğer İslam filozoflarına göre cevherler sadece beş taneyle sınırlı olmayıp birçok cevher mevcuttur. Heyulâ (madde) ve suretin cevher olduğu hususunda ise ilk İslam filozoflarının hemen hepsi hem fikirdir. (Bkz. Enver Uysal, "*Kindî Felsefesinde Cevher Kavramı*", **Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Bursa, 2009, Cilt: XVIII, Sayı: I, s.168.)

¹²² "*Kindî Felsefesinde Cevher Kavramı*", **Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Bursa, 2009, Cilt: XVIII, Sayı: I, s. 160.

Akılla ilgili olarak ilk akıl veya küllî akıl, faal akıl ve mutavassıt (orta) akıl olmak üzere üç tür akıldan bahsedilmektedir. Nefs ise her ne kadar gayri maddi olarak nitelenebilirse de tabîî cisimler ile bitişebilmektedir. Eğer o, basit cisimler üzerinde mutasarrıf olursa *felekî nefis* adını alır. Bileşik cisimler üzerindeki tasarrufu ise dört türlüdür. Bunlar cansız cisimler (maden) üzerindeki *tabîî nefis*, büyüme ve gelişme sağlayan ancak hareketsiz cisimler (bitki) üzerinde *nebâtî nefis*, his ve harekete de sahip fakat konuşamayan canlılar (hayvan) üzerinde *hayvani nefis*, insanlar üzerinde ise *insani nefis* veya *konuşan nefis* tir.

Cisimler ise basit ve bileşik olarak ikiye ayrılmaktadır. Basit cisimler de ulvî ve süflî olarak iki kısımdır. Basit ulvî cisimlerden ışıklı olanlar yıldızlar, ışısız olanlarsa esirî cisimler veya ulvî âlem olarak adlandırılan feleklerdir. Basit süflî cisimler ise dört unsurdur ki bunlara da oluş ve bozuluş (kevn ve fesâd) âlemi denilmektedir. Bileşik cisimler ise dört unsurdan oluşan ve üç evlat (mevâlîd-i selâse) denilen maden, bitki ve hayvandır.¹²³

İbrahim Hakkı akılların, nefislerin, dört unsur ve bileşiklerin ortaya çıkışını ise sudur nazariyesine¹²⁴ göre açıklamaktadır.

Buna göre vacibu'1 vücûd olan Allah bütün eşyadan önce ilk akıl veya ilk cevher de denilen küllî akli icat ve var kılmış ve ona üç bilgi (marifet) bahşetmiştir. Birincisi Hakk'ı tanınması, ikincisi kendini (nefs) tanınması, üçüncüsü de ihtiyacını tanınmasıdır ki bununla Allah'a olan ihtiyacını bilmiştir. Bunların her birinden yine bir nesne meydana gelmiştir. Hakk'ı tanımaktan ikinci akıl, nefsi tanımaktan küllî nefis, ihtiyacını bilmekten de küllî cisim olan en büyük felek (Atlas feleği) ortaya çıkmıştır. İkinci akıl ve küllî nefis bu feleğe aittir. Bu feleğin akli olan ikinci akıldan yine aynı şekilde üç bilgi sadır olmuş, böylece üçüncü akıl, ikinci nefis ve ikinci felek ortaya çıkmıştır. Bu silsile, dokuz akıl, dokuz nefis ve her birinin bir akli ve nefsi bulunan dokuz felek meydana gelene dek bu şekilde devam etmiştir. Dünya semasına

¹²³ **Marifetname**, s. 25.

¹²⁴ Macit Fahri, hemen bütün İslam felsefi düşüncesinin temelini teşkil eden sudûr nazariyesinin genelde yanlışlıkla Aristo'ya nispet edilen ve aslında Grek yazarı belli olmayan Theologia adlı eserden kaynaklandığını aktarmaktadır. Bu ilk kaynağından özetle Sudûr Nazariyesi; yaratıcının kendisinden Akıl'a, akıl aracılığıyla küllî ve semavi Nefs'e ve Akıl'dan Nefs aracılığıyla Tabiata ve Nefs'ten Tabiat aracılığıyla kevn ve fesada gitmesine dayanan bir silsiledir. Burada Nefs, arzu kılığında bürünmüş olan Akıl'dan ibarettir ve Arzu tarafından ya küllî ya da cüz'iler âlemini tedbir ve yönetmek için harekete geçirilir. Eğer cüz'ileri arzularsa aklın denetimi ve nezareti altında aşağıya doğru hareket eder; bölünmez ve gayri maddi bir cevher olarak bitki, hayvan ve insanlarda ikamet eder. Bunların bedenlerinin ayrılıp dağılması üzerine temizlenerek yeniden mufarık cevherler âlemine dönüş yapar. (Fahri, **İslam Felsefesi**, s. 39-41.)

gelene kadar bu dokuz felek her biri diğèrinin içinde sıralanmıştır. Son olarak dünya semasının akıl ve nefsinin kaynaşmasından dört unsur ve bu dört unsurun halleri olan kuruluk, nemlilik (yaş), soğukluk, sıcaklık oluşmuştur. Bu dört unsurun karışımından da mevâlid-i selâse denilen maden, bitki ve hayvanlar meydana gelmiştir. Kâinatın bu şekilde seyreden zuhuru son olarak hayvan cinsinin en şereflî nev'i ve cihan ağacının meyvesi olan insanın var olmasıyla tamamlanmış ve vücud dairesi onunla nihayet bulmuştur.¹²⁵

İbrahim Hakkı varlığın yaratıcıdan başlayarak metafizik âlemden fiziki âleme doğru seyrini ve bu iki varlık alanı arasındaki bağlantıyı bu nazariye ile açıklamaktadır. Ay altı âlem olan tabiat alanına geçişin kendileriyle sağlandığı dört unsur sürekli bir değişim ve birbirine dönüşüm halindedir. Onların bu sayede karışıp kaynaşmaları ise yedi feleğin hareketlerinin onlara tesir etmesiyle gerçekleşmektedir.

Çûn yedi erden müdâm hâmiledir çâr zen

Tıfl-ı mevâlid hem doğmadadır dem be dem^{126*}

Üç bileşik cismin ortaya çıkma süreci, başlangıçta duman ve buharların dört unsura geçmesi (istihale) ve değişmesiyle (tebdil) başlamaktadır. Dumanlar, ince ve hafif (latîf) olup güneşin ısıtmasıyla yerden havaya yükselir ve onunla karışır. Buharlar da aynı şekilde latif olup güneşin ısıtmasıyla nehir ve deniz sularından havaya yükselerek onunla imtizaç eder. Bu ikisinden eksik bir karışım birikip ortaya çıkar ki bu dünyayı çevreleyen gök boşluğudur. Yine kar ve yağmur suları, yerin altına geçtiğinde orada toprak parçacıklarıyla karışmak suretiyle koyulaşır. Daha sonra yerin altına sirayet eden güneşin sıcaklığıyla bunlar pişerek maden, bitki ve hayvanların başlangıç maddesi haline gelir. Böylece tabiattaki bileşik cisimler, hayret verici bir tertib üzere birbirleriyle birleşmekte ve varlık mertebesindeki yerini almaktadır. Bu şekilde, başlangıç mertebesi toprak, nihayeti temiz nefis olan kâinat tertibinde madenlerin evveli toprak ve suya, sonu bitkiye; onların evveli madene,

¹²⁵ Marifetname, s.27.

¹²⁶ Marifetname, s.153.

* Yedi erkek olan feleklerden dört kadın olan unsurlar sürekli hamiledir. Böylece üç bileşik olan çocuklar her dem onlardan doğmaktadır.

sonu hayvana; hayvanın evveli bitkiye sonu da insana bitişiktir. İnsanın sonu ise temiz melekî nefis (nefs-i melike-i tahire)tir.¹²⁷

Bunlar dışında, maden, bitki, hayvan ve insan arasında yer alan ve bir anlamda aracı sayılan varlıklar da bulunmaktadır. Buna göre; madenler ve bitkiler arasındaki aracı mercandır. Bitki ve hayvanlar arasındaki aracı hurma ağacıdır. Hayvanlar ve insanlar arasındaki aracı ise maymundur.¹²⁸

İlahi nurun ve sonsuz feyzin bu şekilde teklik aşamasından akıllar üzerine ve onlardan felekler yoluyla unsurlar üzerine inip feyz vermesi sonucu çamurdan başlayan varlık seyri topraktan madene, bitkiye, hayvana ve insana ve nihayetinde kâmil insana, ondan da tekrar Hakk'a ulaşmaktadır. Böylece başlangıcı ilk akıl, sonu kâmil insan olan varlık dairesi devrini bu şekilde tamamlamaktadır.¹²⁹

İbrahim Hakkı'nın metafizik ve fiziki varlık alanıyla ilgili olarak varlıkların düzeni hakkında verdiği bu bilgilerden sonra hisab ve hendese, ardından da ikinci bâbda yer alan hey'et ilmine geçmektedir. Ancak biz bunları daha sonraya bırakıp onun çeşitli tabiat olaylarına değindiği oluş ve bozuluş (kevn ve fesâd) üzerine düşüncelerini aktarmak istiyoruz.

3.5.3. Oluş ve Bozuluş (Kevn ve Fesâd) Hakkında:

Birinci fende üçüncü bâbın büyük bir bölümü dört unsurun özelliklerine ve âlemde bunların neden olduğu oluş ve bozuluş konusuna ayrılmıştır.

¹²⁷ **Marifetname**, s.153

¹²⁸ İslam düşüncesinde bu şekilde ara türlerden söz edilmesi yeni bir olgu olmayıp, bu fikirler İbn Miskeveyh, İhvânü's-Safâ, İbn Heysem, İbn Arabî, Mevlânâ, Nâsırüddîn Tûsî, Muhammed Zekeriyâ el-Kazvinî, İbn Haldûn gibi birçok düşünür tarafından benimsenmiş ve dile getirilmiştir. Özellikle hayvan ve insan arasındaki ara tür olarak maymunun zikredilmesinin iki anlamda kullanılmış olduğu belirtilmektedir. Bunlardan birincisi; Câhız, Mevlânâ ve Abdulkâdir Bîdîl'in savundukları görüştür ki buna göre maymunun bir türünün bizzat insana dönüşmesi söz konusudur. İbn Miskeveyh, İhvânü's-Safâ, İbn Arabî, İbn Haldûn gibi düşünürlerin savundukları ikinci görüşe göre ise; maymunun bizzat tür olarak insana dönüşümü söz konusu değildir. Evrimiyle çeşitli türleri oluşturan küllî ruh, insanı oluşturmazdan önce maymunda bulunmuş ve daha sonra ondan sıçrayarak başlı başına yeni bir tür olan insanı oluşturmuştur. (Bkz. Bayraktar, **İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi**, Kitâbiyât Yayınları, Ankara, 2001, ss. 125-127.)

Sonuç olarak İbrahim Hakkı'nın maden, bitki, hayvan ve insan arasında ara türlerden bahsetmesinin yeni veya geliştirilmiş bir evrimci yaratılış düşüncesi olduğu söylenemez. Ayrıca, bazı araştırmacılar, tekâmülün, evrimden farklı olarak yaratılış teorisi içindeki bir olgunlaşmayı ifade ettiğini ve İbrahim Hakkı'nın da aslında evrimi değil bu tekâmülü kastettiğini ileri sürmektedir. (Bkz. Mustafa Yıldırım, **"Erzurumlu İbrahim Hakkı'da "Tekâmül" Anlayışı"**, **Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi**, Erzurum, 1995, Sayı: XXI, s. 203.)

¹²⁹ **Marifetname**, s. 28.

Dört unsurdan en latif ve en yüksek olan ateş unsuru hakkında pek fazla bilgi verilmemiştir. Ateş çeşitleri ve ateşin ışıkla birleşmesiyle ruhun bedene birleşmesi arasındaki benzerliğe değinilmiştir.¹³⁰

Hava unsuru ile ilgili olarak, birçok tabiat olayının meydana gelişinden bahsedilmiştir. Aktarılan bilgilere göre; hava küresi üst, orta ve alt olmak üzere üç tabakadan oluşmaktadır.

Üst tabakası ateş unsuruna yakın ve yer yer onunla karışır halde bulunduğu burda sıcak hâkimdir.

Orta tabakaya ise ateş küresinin sıcaklığı tesir etmediği gibi yerden yansıyan güneş ışınları da buraya kadar yükselemediği için onun yapısı soğuktur. Bulutlar ile yağmur, kar, gök gürültüsü, şimşek, yıldırım, rüzgâr gibi olaylar da bu tabakada gerçekleşmektedir. Bunların oluşması, güneşin yeryüzüne ışık saçıp deniz ve toprağı ısıtmasıyla başlar. Denizlerin ısınmasıyla su buharı ortaya çıkar. Güneşin toprağı tesir etmesiyle ısınmış çözülen küçük yer zerrecikleri ile küçük ateş parçacıklarının birbirine karışarak iç içe olmalarıyla da duman oluşur. İşte bu sıcak su buharı ve duman, soğuk orta tabakaya yaklaştıkça buradaki hava hareketlenir. Eğer soğuk şiddetli olmazsa buhar toplanarak bulut haline gelir. Duman da hareket eden havaya dönüşerek rüzgâr haline gelir. Bulutlar ne kadar yükselirse o kadar buhar zerreciği birbirine eklenir ki bir süre sonra bunlar belli bir yoğunluğı ulaşıyor ve yağmur damlasına dönerek aşağıya inmeye başlar. Eğer buharın yükselişi geceleyin olur ve soğuk şiddetli olup bulut zerreciklerinin toplanmasından önce onlara ulaşırsa kar oluşur. Eğer soğuk çok şiddetli olup bulut zerreciklerinin toplanmasından sonra onlara ulaşırsa bu defa dolu olup şiddetle düşer. Yine aynı şekilde duman ve buhar birbirine karışıp yükselerek soğuk tabakaya ulaştığında, buhar bulut haline gelip duman ise o bulutun içinde sıkışarak hapsolür. Bu duman sıcaklığı arttıkça yukarıya veya azaldıkça aşağıya gitmek ister. İşte bu iniş ve çıkış hareketini gerçekleştirmek isteyen duman, bulutu şiddetli ve hızlı bir şekilde yarar ki bundan kuvvetli bir ses ortaya çıkar ki gök gürültüsü (ra'd) böyle meydana gelir. Bu hızlı sürtünme esnasında duman ateş alır ve latif olup hemen parlayıp sönerse şimşek (berk), eğer yoğun olup yeryüzüne ulaşana dek sönmese bu defa da yıldırım (saika) oluşur. İbrahim Hakkı bu noktada, ışığın sestenden daha hızlı olduğunu da belirtmektedir. Zira gök gürültüsü

¹³⁰ Marifetname, s. 91.

ve şimşek beraber gerçekleştiği halde, gürültü işitilmeden önce ışığın görülmesi ışığın sestten daha hızlı olduğunu bize göstermektedir.¹³¹

Hava küresinin alt tabakası ise yerden yansıyan güneş ışığının buraya aksetmesi sebebiyle ılımlıdır. Eğer yıldızların ve güneşin bu ışığı olmasaydı bu tabaka da son derece soğuk olurdu. Nitekim kutup bölgesinde güneş tepe noktasından uzak olduğundan burada hava çok soğuk olup yerdeki sular donmaktadır. Tabiatı ılımlı olan bu tabaka duman ve buharla karışmış olduğundan küre-i nesîm (bugünkü anlamıyla atmosfer denilebilir) veya buhar ve duman küresi adını almaktadır. Bu tabakanın havası yoğun olduğu için güneş ışığı ancak burada belirgin ve yerin gölgesi ancak bunda seyir halinde ve dönmektedir. Bu nedenle ona gece ve gündüz küresi de denmiştir. Zira bu tabakanın üstünde gece ve gündüz oluşmaz. Bu kürenin renginden dolayı sema da mavi görünmektedir.¹³²

Hava küresinin, özellikleri bu şekilde aktarılan bu alt tabakasında gökkuşağı, hâle, duman, kırağı ve çiğ gibi tabîî olaylar meydana gelmektedir. Yine rüzgârlar da daha çok bu tabakada oluşur.

İbrahim Hakkı'ya göre burada meydana gelen değişmelerin bazıları gök işlerine bazıları da yer işlerine bağlıdır. Gök işlerine bağlı olarak oluşan hava değişimleri yıldızların tesiriyle ortaya çıkmaktadır. Yer değişimlerine bağlı olanlar ise bölgelerin dünya üzerindeki konumları, yükseklik ve alçaklık durumları, toprak yapısı gibi özellikleri ile dağlar, denizler ve rüzgârların etkileriyle oluşmaktadır.

İbrahim Hakkı, havanın alt tabakasında meydana gelen sis, kırağı, çiğnin oluşumunu yukarıda olduğu gibi yine duman ve buhara bağlı olarak açıklamaktadır. Gökkuşağı (Kavs-ı kuzâh), güneş ve ay halesinin oluşumunu anlatırken İbn Sinâ'nın Şifa adlı eserine atıf yapmaktadır ki bundan anlaşıldığı kadarıyla bu bilgileri derlerken yararlandığı kaynaklardan birisi odur.¹³³

Hava unsuruyla ilgili oluş ve bozuluş bahsinde yer verilen son konu ise güneş ve ay yılı, yıldız ve burçlara göre ayların başlangıç zamanı ve süreleridir. Güneş yılı, hareket ettiği varsayımına dayanarak güneşe göre, ay yılı da ayın güneşe nazaran hareketlerine göre izah edilmektedir. Bu bilgilerin ardından su unsuru ile ilgili oluşumlara geçilmektedir.

¹³¹ Marifetname, ss. 93-94.

¹³² Marifetname, s. 94.

¹³³ Marifetname, s. 100.

Bu bölümde ilk olarak yeryüzündeki su ve karaların dağılımı, okyanus, deniz, göl, menba, nehir ve derelerin oluşumları ile suyun faydaları anlatılmaktadır. Suların yeryüzünün tamamını kaplamaması güneşin hareketlerine ve ışığının eğik veya dik gelmesine bağlı olarak açıklanmıştır. Buna göre güneş yılda bir kere eteğine indikçe yer merkezine yakın olmakta bu nedenle yakın olduğu yerlerde sıcaklığın etkisiyle sular hareket etmekte (buharlaşıp kaybolmakta) bu nedenle diğer yerlerdeki sular da oraya doğru çekilerek bu hareket devam etmektedir.¹³⁴

Su unsuruyla ilgili oluş ve bozuluş bahsinde Hazar Denizi, Kulzum (Kızıldeniz), Rum Denizi (Akdeniz), Karadeniz ve bunlara kıyısı bulunan çeşitli yerler hakkında bilgiler verilmiştir. Denizlerde meydana gelen hareketler ve bu hareketlerin; rüzgârlar, büyük feleğin hareketi, kuzey yarımkürede toprağın yüksek oluşu gibi nedenlerinden söz edilmiştir. Burada aktarılan bilgilere göre, felekî unsurların etkisiyle meydana gelen çeşitli deniz hareketleri nedeniyle yeryüzünde deniz ve karalar zaman zaman yer değiştirmekte, bu nedenle bir tarafta bazı ülkeler su altında kalırken diğer tarafta suların terk ettiği yerlerde yeni yerleşim yerleri açığa çıkmakta, adalar da bu hareketler sonucunda oluşmaktadır. Binlerce yıl önce dünyanın büyük bir bölümünü sularla kaplı olup ve zamanla suların hareketleri sonucunda kara ve su dağılımı değişmiştir. Bugün bazı taşların kırıldığında içlerinden su hayvanlarına ait kalıntılar (fossil) çıkması bu duruma delil olarak gösterilmektedir.¹³⁵

Bu bölümde yer verilen diğer bir konu da denizlerin bize sağladığı faydalar ile denizlerde yaşayan balık, kurbağa, timsah, balina ve sedef gibi canlı türleri ve bunların özellikleridir. Denizlerin faydaları arasında, gemilerle onlar üzerinde seyir ve sefer edilebilmesi de yer almaktadır ki bu konu kapsamında pusulanın tarifi ve kullanımı üzerine bilgiler aktarılmaktadır. Su unsuruyla ilgili oluş ve bozuluş konusu kapatılmadan önce burada sunulan en dikkat çekici bilgi; hiç şüphesiz ki Macellan'ın deniz seyahatleri hakkında aktarılanlardır.¹³⁶ Onun bu seyahatleri hakkında verilen kısa bilgilerle su unsuruna ilişkin oluş ve bozuluş bahsi tamamlanmaktadır.

¹³⁴ **Marifetname**, s. 108.

¹³⁵ **Marifetname**, s. 111.

¹³⁶ İbrahim Hakkı'nın aktardığı bilgilere göre Macellan'ın yolculuğu yüz on kişi ile başlamış ve yaklaşık üç yıl sürüp H. 930 (M. 1924) yılında tamamlanmıştır. Onun mal yüklü gemisi Sebte (Cebelitarık) Boğazı yakınlarında batmış ancak kendi gemisi içindeki yetmiş kişi ile kurtulmuştur. Seyahatinin sonunda İspanya kralı kendisini yanına almış ve gemisini de kurduğu tersanede

Toprak unsuru ile ilgili oluş ve bozuluş konusu dünyanın hem güneş hem de kendi etrafında döndüğüne ilişkin ufak bir bilgi notu ile başlamakta ancak bu hususun ilerde yeni astronomi bahsinde ele alınacağı bildirilerek konu geçiştirilmektedir. İbrahim Hakkı bu fasılda, dünyanın, kendisi ve güneş etrafındaki hareketine ilişkin zayıf ve çoğunluğa aykırı olarak nitelediği bu görüşü iki fasıl sonra yeni astronomi bahsinde delilleriyle savunacaktır.

Daha sonra dünyanın yuvarlak olması ele alınmakta ve dağların yerin yuvarlaklığına engel olmayacağı belirtilmektedir. Buna misalen elma ve pirinç örneği zikredilir. Şöyle ki; bir elma üzerine pirinç taneleri saplansa ve bunların yarısı elmanın içinde yarısı dışında kalsa, bunlar o elmanın yuvarlaklığına zarar vermediği gibi dağlar da dünyanın yuvarlaklığına engel olmamaktadır. Dünya aslında yuvarlak olduğu halde büyüklüğünden dolayı yer kürenin zemini bakıldığında düz olarak görülmektedir. Felsefeden (ilm-i hikmet) habersiz olanların akli da, gözlerinin gördüğünden öteye gidemediği için onlar dünyayı böyle düz zannetmektedir.¹³⁷

Bu bilgilerden sonra toprak unsurunun tabaka ve özellikleri bahsine geçilmekte, daha önce belirttiğimiz dini ve felsefi ilimler ayrımı burada zikredilmektedir. Bölümün en dikkat çeken konusu ise Yeni Dünya'nın (Amerika) keşfidir. Toprak unsuruyla ilgili meydana gelen tabiat olaylarından önce bu konuya yer verilmiş ve bu keşif anlatılmıştır. Aktarılan bilgilere göre miladi 1492, hicri 903¹³⁸ yılında Endülüs memleketinde riyazî ilimlerde başarılı olan ve *Kolon* namıyla bilinen bir mühendis korsan, denizlerin durumlarını incelemek için iç denizin dış denize döküldüğü Sebte Boğazı dışında İspanya limanından üç gemi ve yüz yirmi adam ile denize açılmış ve keşif yolculuğu böylece başlamıştır. İbrahim Hakkı bu yolculuk boyunca yaşananları ve yeni kıtanın keşfedilme sürecini masala yakın bir üslupla anlatmakta, buranın nehirleri, dağları, ovaları, ağaçları, hayvanları ve insanları hakkında bilgiler vermektedir.¹³⁹

Toprak ile ilgili tabiat oluşumlarına ilişkin olarak pınar ve kaynakların fişkırması, zelzelenin meydana gelişi, yer altında çeşitli minarelerin oluşması gibi

insanların ziyaretine açmıştır. Macellan yer küreyi seyir ile tamamen dolaşan ilk kişi olmuştur. Bkz. **Marifetname**, ss. 113, 114.

¹³⁷ **Marifetname**, s. 117.

¹³⁸ Verilen miladi ve hicri tarihler arasında yaklaşık altı yıllık bir kayma söz konusudur. Miladi 1492 senesi Hicri 897-898 yılına tekabül etmektedir. Belirtilen Hicri 903 yılı ise 1497-1498 yılına denk düşer.

¹³⁹ **Marifetname**, ss. 119, 120.

olaylar zikredilmektedir. Pınarların, kaynakların ve kuyu sularının oluşması toprak altındaki buhar ile yağmur ve kar sularının yer altına sızmasından kaynaklanmaktadır. Yer altındaki sıkışan buharın yer kabuğunun ince bir yerini bulup çıkmasıyla kaynaklar oluşmakta, eğer buhar katı tabakalar içinde hapsolüp çıkamaz ve en sonunda yeri şiddetle yararsa bu defa da zelzele meydana gelmektedir.¹⁴⁰

Bu bölümde yer verilen diğer konular arasında dünya yüzeyinden geçtiği varsayılan daireler, kutup daireleri, yedi iklim ve bunların görüldüğü bölgeler, dünya üzerindeki yerlerin birbirine göre konum ve mesafeleri, on iki hayvanlı takvim ve yeni astronomi yer almaktadır. Bunların ardından son olarak maden, bitki, hayvan ve insan hakkında bilgiler verilmekte böylece birinci fen tamamlanmaktadır.

Maden, bitki ve hayvanların oluşumu konusu, İslam düşüncesinde yapılan ilimler sınıflamasında genelde tabiat ilimlerinin son kısmında yer almaktadır. İbrahim Hakkı da daha önce varlıkların oluşumunu ele aldığı ilk kısımda kısaca değindiği bu konulara birinci fen'in sonunda ayrıca yer ayırmış ve onları burada daha detaylı olarak incelemiştir. İlimlerin tasnifi konusunu incelerken gördüğümüz üzere İbn Sinâ, asıl tabiat ilimlerini sıralarken, maden, bitki ve hayvanlar hakkındaki bölümden sonra nefis hakkında bilgileri de tabiat ilimleri arasına eklemiştir. *Marifetname*'de de aynı şekilde, maden, bitki ve hayvanlardan sonra insan hakkında bilgiler verilmiş, ondaki akıl ve nefis kuvveti açıklanmıştır. Bu konuların açıklamalarını tasnife uygun olarak birer başlık altında sunmak istiyoruz.

3.5.4. Madenlerin Oluşumu ve Çeşitleri Hakkında:

Üç bileşiğin başlangıcı sayılan madenler, yerin altında hapsolmüş buhar ve dumanlardan oluşan cisimlerdir ki nicelik ve nitelikte çeşitlilik arz eden karışımlara göre farklı türlerde meydana gelmişlerdir. Sayıları çok olmakla birlikte madenlerin tümü katı (metal cinsi) cisimli olanlar, taş cisimli olanlar ve yağlı cisimli olanlar şeklinde başlıca üç sınıfta toplanabilir.

Katı madenler bileşimi sert olup çekiç kabul eden yedi meşhur cisimdir ki bunlar altın, gümüş, bakır, kalay, demir, kurşun ve tunçtur. Bunların hepsi temelde

¹⁴⁰ *Marifetname*, s. 120.

kibrit (kükürt) ve zeybaktan (cıva) oluşmaktadır.¹⁴¹ Bunların toprak altındaki karışım şekli, oranları ve sürelerine göre farklı yapı, renk ve özellikteki katı madenler oluşmaktadır. Kükürdün çeşitleri ile cıvanın nicelik ve niteliği katı madenler arasındaki farklı türlerin ortaya çıkmasını sağlamaktadır.

Madenlerin ikinci türü terkibi yine sert olmakla birlikte çekiş kabul etmeyen elmas, lâ'l, yakut, zümrüt, zebercet, seylan ve firuze (piruze) gibi taş cinsinden olanlardır. Bunlardan şeffaf olanları yağmur suları nedeniyle yer altında hapsolan rutubetten oluşup doğmaktadır. Şeffaf olmayanlar ise güneşin hararetinin tesiriyle su ve çamurun karışmasından meydana gelmektedir. Onların renkleri ise gezegenlerin ışıklarıyla vücut bulmaktadır. Yıldızlar, ışıklarını dağlar üzerine salıp alttaki madenlere tesir etmekte böylece onların renkleri oluşmaktadır.

Yağlı madenler de yine yer içinde birikip yerleşmiş olan rutubetten hâsıl olur. Bu rutubet madenin hararetiyle incelik eriyerek yerin bir kısım toprağıyla karıştıktan sonra pişerek yağ gibi koyu bir kıvama gelmekte ve böylece yağlı bir özelliğe kavuşmaktadır.¹⁴²

3.5.5. Bitkiler Hakkında:

Üç bileşiğin ikincisi olan bitkilerin şuursuz bir kuvveti vardır. Bitki cinsinin tabiatından çeşitli hareket ve aletler vasıtasıyla çeşitli hareketler çıkmaktadır. Nebâtî (Bitkisel) Nefs adı verilen bu kuvvet, doğma, artma (tezâyid) ve beslenme yönünden tabîî cismin ilk kemalidir.

Bitkisel nefsin beslenme kuvveti onun yaşamını devam ettirmesini sağlar. Bu kuvvet su gibi başka bir cismi, kendi bulunduğu cismin mizaç, kıvam, renk ve cevheri şekline çevirip kendi hararetiyle, cisminden çözülüp eksilenlere karşılık olarak kullanır. Büyüme kuvveti ise onun kemalini sağlamaktadır. Zira bu kuvvet onu uzunluk, genişlik ve derinlik yönünden tabiatı gereği ulaşabileceği son olgunluk aşamasına kadar geliştirmektedir. Doğma kuvveti de kendi cisminin bir benzerini

¹⁴¹ Tüm madenlerin kükürt ve cıvadan oluştuğu şeklindeki görüşün, Cabir b. Hayyân tarafından ortaya atıldığı belirtilir. (Bkz. Şerif, **İslam Düşüncesi Tarihi**, s. 98.)

¹⁴² **Marifetname**, ss. 154-156.

ortaya çıkarabilmesi için gerekli olan tohumunun oluşmasını ve bu sayede onun devamını sağlar.¹⁴³

3.5.6. Hayvanlar Hakkında:

Seçkin olmayan ve iyiyi-kötüyü ayırt edemeyen (gayr-ı mümtaz) hayvanî nefis, tabiî cismin ilk kemalidir ve kendi iradesiyle hareket etmektedir. Hayvanî nefse mahsus iki ayrı kuvveti vardır ki bunlar anlama (müdrîke) ve harekettir.

Anlama kuvveti beden içinde beş ve dışında beş olmak üzere ondur. Bedenin dışında olanlar; işitme, görme, koklama (şamm), tatma (zevk) ve dokunmadır (lems). İçinde olan beş kuvvet ise; ortak his (hiss-i müşterek), hayal, vehim, hafıza ve mutasarrıfıdır.

Hareket etme kuvveti de iki kısımdır. Birincisi sebep olan kuvvet (kuvvet-i bâise), ikincisi de yapan kuvvettir (kuvvet-i faile). Sebep olan kuvvet, yapıcı kuvvete şehvi ve öfke (gazap) olmak üzere iki türlü tesir etmektedir.¹⁴⁴

3.5.7. İnsan Hakkında:

Bütün mevcudatın şerefi, kâinatın neticesi, konuşan nefse (nefs-i natika) sahip olan insan, hayvan cinsinin en güzel türüdür.

Onun sahip olduğu konuşan nefis (nefs-i natika), bir cevher olarak kendisi maddeden soyuttur fakat fiillerinde maddeye yakındır. Küllî işleri (umûr-ı külliye) ve soyut parçaları (cüz'ıyyât-ı mücerrede) idrak ederek fiilleri düşünmek yönünden kendisine vasıta ve alet olan tabiî cismin ilk kemalidir.

Konuşan nefsin, tasarlanan, düşünülen (tasavvur) ve inanılan (tasdik) işleri idrak ettiği bir akıl kuvveti vardır ki buna akl-ı nazarî veya kuvvet-i nazariye adı verilir.

Yine onun; insan bedenini cüz'i fiillerden yana, kendine mahsus olan görüş (re'y) ve inanç (itkâd-ı iktizâ) üzere tahrik ettiği ve harekete geçirdiği yapıcı bir kuvveti vardır ki buna da kuvvet-i amelî denilmektedir.

¹⁴³ Marifetname, s. 156.

¹⁴⁴ Marifetname, ss. 156, 157.

Konuşan nefsin akıl kuvveti itibariyle dört mertebesi bulunmaktadır. Birincisi akıl edilenlerin tümünden boş (hâl) olup, aynı zamanda tıpkı bir çocuğun yazmayı öğrenmek üzere istidat sahibi olması gibi bütün makûlâta istidadı olmasıdır ki bu mertebede ona akl-ı heyulânî denir.

İkincisi; ispata gerek olmadan aklın kendiliğinden kabul ettiği (bedîhî) makûlâtın ortaya çıkıp, bedîhî düşünceyle nazariyâta (teoriye) geçirilmesidir. Bu nedenle buna akl-ı bi'l-meleke denir. Bu akıl öyle latif olup, derin düşünceye gerek kalmadan bütün nazari fikirler ona ani ve doğru bir idrak, sezgi (hads) ile hâsıl olduğunda buna kuvvet-i kudsî denilmektedir.

Üçüncüsü; nazari olan makûlâtın mütalaasız hâsıl olması ve bunların saklı tutularak, istendiğinde yeni bir çabaya ihtiyaç duymadan hepsinin hazır edilmesidir. Bundaki nefse de akl-ı bi'l-fiil denir.

Dördüncüsü ise; kazanılmış olan makûlâtı mütalaa etmesi, onlar üzerinde düşünmesidir. Bu mertebede konuşan nefse akl-ı mutlak denmektedir.¹⁴⁵

3.6. Marifetname'de Riyazî İlimler:

Daha önce belirttiğimiz üzere, *Marifetname*'de müstakil bir başlık altında ve kendi adıyla ele alınan üç riyazî ilim dalı mevcuttur. Bunlar sırasıyla hisâb, hendese ve hey'et ilimleridir. Hey'et ilmi de eski ve yeni olmak üzere iki farklı yerde ele alınmaktadır. Bununla birlikte eski hey'et ilminin konuları arasında yer yer nücûm ilmiyle ilgili konulardan bahsedilmiş, bir bölümde de musiki ilmi hakkında bilgiler verilmiştir.

3.6.1. İlm-i Hisâb (Matematik-Aritmetik):

İbrahim Hakkı özel birtakım bilgilerden hareketle bilinmeyen sayıların elde edildiğini söyleyerek başladığı ilm-i hisâb bahsine sayının tarifini vererek devam etmiştir. Buna göre; sayı bir niceliktir ki bir ve ondan türeyenlere denir. Sayının bu genel tanımından sonra tam (sahih) sayı, kesirli sayıları ve asal (asâm) sayıları tanıtmaktadır.

¹⁴⁵ *Marifetname*, s. 157.

Sayıların dokuz basamağını tarif ettikten sonra dört işlem, bunların kolay yöntemleri ve sağlamalarının nasıl yapılacağını anlatmaktadır. Dört işlem hemen hemen bugün öğretilen şekliyle anlatılmakta, çarpma işlemi anlatılırken çarpanlara ayırmadan da bahsedilmektedir.

Daha sonraki bölümlerde karekök alma, kesirli sayılar ve bunlarla ilgili dört işlemin yanı sıra bir bilinmeyenli denklemler ile bu konuya ilişkin birkaç soru ve bunların çözümleri hakkında bilgiler verilmektedir.¹⁴⁶ Karekök bugünkü kullanılan gerçek karekökten biraz daha farklıdır ve tam doğru sayıyı değil doğruya yakın sonuçlar vermektedir.¹⁴⁷

Belirtmek gerekir ki bu bölümde asıl amaç matematik ve aritmetik ilmini okuyucuya bütün detaylarıyla öğretmekten ziyade, Allah'ı tanımayı sağlayan hey'et ilminin tahsilini kolaylaştırması bakımından ilm-i hisâb ile ilgili basit düzeyde ve bilinmesi gereken en temel bilgileri aktarmaktır. Bu nedenle burada ayrıntılı konulara girilmediği gibi modern matematikle ilgili herhangi bir bilgi de sunulmamaktadır.

3.6.2. İlm-i Hendese (Geometri):

Müellif astronominin başlangıcı saydığı ve onun için öğrenilmesini gerekli gördüğü hendese ilmine nokta, çizgi, yüzey gibi kesin bir tanımla mümkün olmayan ve bugün de geometride tanımsız terimler olarak kabul edilen kavramların o zaman geçerli olan tariflerini yaparak başlamıştır. Ardından üçgen ve dörtgenin çeşitleri, çokgen, daire, açı ve çeşitlerini bugün artık kullanılmayan fakat modern matematik okullarımıza girene kadar okullarda benzerlerinin kullanıldığı biçimde ifade etmiştir.

Üç boyutlu geometrik şekillerin o günün anlayışına göre tarif edildiği bölümde kürenin hareketlerinden ve bununla ilişkisi bakımından dünyanın hareketinden bahsedilmiştir. Ekvator bölgesinde dönüş hızının en fazla, kutup bölgelerinde en az; hatta bu bölgelerinin neredeyse hareketsiz olduğu açıklanmıştır. Feleklerin hareketleri konusunda da, bir feleğin, hareketi esnasında eşit zaman aralıklarında eşit yaylar çizdiği de belirtilmektedir.

¹⁴⁶ Marifetname, ss. 30, 38.

¹⁴⁷ İhsan Dağı, "İbrahim Hakkı ve Matematik, Astronomi", **İbrahim Hakkı ve Müspet İlimler Sempozyumu Tebliğleri**, Siirt Halk Eğitim Merkezi Müdürlüğü, Siirt, 1984, ss. 27-28.

İbrahim Hakkı, geometri bahsinde son olarak alan ve yükseklik hesaplamaları hakkında açıklamalar yapmış ve bunlardan dik, geniş açılı, dar açılı ve eşkenar üçgen ile kare ve dikdörtgenin alan hesaplamalarını açıklamıştır. Dairenin ölçümü için çevresine bir ip tatbik edip bunun yarısını, çapının yarısına çarpmak şeklinde uygulamalı bir yöntem anlatmıştır. Burada, adından açıkça bahsedilmese de π sayısının yaklaşık değeri de verilmektedir.

Yükseklik hesapları içinse birincisinde bir sırtık, ikincisinde bir ayna kullanılan, üçüncüsünde ise güneş ve cismin gölgesinden yararlanılan üç çeşit uygulamalı yöntem aktarılmıştır.¹⁴⁸

Yani matematik ve geometri bahsinde eskiden beri kitaplarda yer alan veya medreselerde bu alanda okutulan temel bilgiler dışına çıkıldığına ve modern matematik ile ilgili herhangi bir bilgi verildiğine rastlamak mümkün değildir.

3.6.3. İlm-i Hey'et (Astronomi):

Marifetname'de farklı bölümlerde ele alınan iki tür astronomiden söz edilmektedir. Birincisi ilk fen'de matematik ve geometri bahsinden sonra yer alıp eserin büyük bir kısmını kaplayan ve yazarın hey'et-i kadîme olarak adlandırdığı eski astronomi ile üçüncü fen'de toprak unsurunun özelliklerinin aktarıldığı bölümde bir başlık ayrılarak sunulan ve hey'et-i cedîde olarak nitelenen yeni astronomidir.¹⁴⁹

Aslında astronomiyle ilişkisi kurulmamakla birlikte onun kapsamına giren bazı konular, daha önce belirttiğimiz gibi hadis ve tefsir kaynaklarından derlendiği belirtilen birtakım bilgilerle efsanelerin birleştirilerek sunulduğu mukaddime bölümünde de ele alınmaktadır. Bu nedenle adına astronomi denilmemiş olsa da konuları bakımından üçüncü tür bir astronomi anlayışını, hem görünen hem de görünmeyen âleme ilişkin tasvirleri içeren bu bölümde görmek mümkündür.

Daha önce ay ve güneş tutulmasıyla ilgili bölümlerini aktardığımız bu kozmolojik tasavvurda; yedi göğün altında bulunan dünya göğüne bitişik bulunan deniz, onun içinde yer alan güneş, ay, yıldızlar ve yedi gezegenin doğuşu, batışı ve diğer durumları gibi bazı astronomik konular yer almaktadır. Bunların yanı sıra yağmur, kar, rüzgâr, bulut ve şimşek gibi tabiat olaylarının da aynı anlayış

¹⁴⁸ *Marifetname*, ss. 39, 42.

¹⁴⁹ *Marifetname*, s. 144.

çerçevesinde açıklandığı görülür. Misal olması açısından, bu bölümde dünya göğü hakkında verilen bilgilerin bir kısmını aktarabiliriz:

“...bazı ehl-i tefsir ve bazı ehl-i hadis demişlerdir ki; Hakk Teâlâ dünya semasının altında ve ona bitişik bir su denizi yaratmıştır ki bu derya, semânın içini bütün etrafıyla kuşatıp kabarmış dalgaları hava üzerinde Hakk’ın kudretli emriyle karar ve sükûnet bulmuştur. Onun bir katresi havaya düşmez. Güneş, ay ve bütün yıldızları kendi arşının nurundan yaratıp zikredilen su denizinin içinde balıklar gibi yüzücü eylemiştir. Bütün yıldızlardan, güneşi daha büyük ve nurlu edip sonra ayı büyük ve nurlu etmiştir. Sonra Hakk’ın emriyle Cibril alleyhi’s-selam kanadıyla ayın yüzüne mesh edip ziyasını mahvetmiştir. Ta ki nuru sönüp gece ve gündüz farklı ola...

... Hakk Teâlâ zikredilen deniz içinde güneş için üç yüz altmış kulplu elmas cevherinden bir araba yaratıp güneşi üzerine koyup her kulpu tutmak için bir melek tayin etmiştir. Ta ki güneşi arabasıyla o deryada doğudan batıya çekip götüreler. Hakk Teâlâ ay için de üç yüz kulplu sarı yakuttan bir araba yaratıp ayı onun üzerine koymuştur. Her bir kulpu tutmak için bir melek tayin etmiştir. Ta ki ay’ı arabasıyla o deniz içinde doğudan batıya götüreler. Ve yine ay için lacivert cevherden altmış kulplu bir kılıf yaratmıştır ki ona altmış melek tayin eylemiştir. Ayın arabasını yöneten melekler onu güneşten gün be gün uzaklaştırdıkça kılıfına tayin olunan melekler de kılıfını aydan azar azar uzaklaştırırlar. Ta ki Ay Güneş’e mukabil olduğunda kılıfından tamamen çıkıp dolunay (bedr-i kemâl) halinde görünür. Sonra melekler Ay’ı Güneş’e aşamalı (tedrîc) olarak yaklaştırdıkça kılıfını da ona diğer taraftan gün be gün yaklaştırıp Ay Güneş’e yakın olduğunda kılıfını ona tamamıyla giydirirler. Bu minval üzere kıyamet gününe kadar giderler... Onun için Ay bazen hilal, bazen yarım ay, bazen de dolun ay olur...’’¹⁵⁰

¹⁵⁰ Marifetname, s. 13.

3.6.3.1. Hey'et-i Kadîme (Eski Astronomi):

Eski astronomi bahsi cisimler âleminin ve dünyanın küre şeklinde olduklarının kabul edilmesinin önemine yapılan vurguyla başlamaktadır. Bunun ardından daha önce değindiğimiz şekilde Gazali'nin Tehâfütü'l-Felâsife adlı eserinden iktibaslar yapılarak akli ve nakli ilimler arasında yapılan ayırım üzerinde durulmaktadır. Dünyanın yuvarlak olduğunu ispat etmek üzere akli deliller sunulmadan önce âlemde boşluk bulunmadığına ilişkin şu ifadeler yer verilmektedir:

“... ehl-i hey'et demişlerdir ki; âlemin bütün işleri - olayları (umûr-ı âlem) birbirine bağlıdır ve âlemin kendisi birbirini kuşatan ve birbirine temas halindeki kürelerdir ki bir iğne atacak boş bir yer (mekân-ı hâlî) olmayıp ulvî varlıklar (ecrâm-ı ulviye) ve süfli cisimler (ecsâm-ı süfliye) ile dolmuştur. Âlemin tabii yapısı yuvarlak şekil üzere olmaktadır...”¹⁵¹

Bu ifadelerden hareketle kendisi bu konuya açık bir şekilde değinmese de evvelinde Aristo'da, bundan dolayı da sonraları Kindî, İbn Hazm, Farabî, İbn Sinâ gibi İslam filozoflarında görülen ve madde atomculuğuna imkân tanımayan “*Âlemde mutlak boşluğun bulunmadığı*” şeklindeki düşüncüyü İbrahim Hakkı'nın benimsediğini bu vesileyle dolaylı da olsa atomculuğa karşı durduğunu belirtebiliriz. Zira evrende atomlardan söz edebilmek için maddeyi teşkil eden her atom parçasının birbirlerinden kesin şekilde ayrılacakları ve bağımsız olarak hareket edebilecekleri bir boşluğun bulunması gerekmektedir.¹⁵² Yukarıda aktardığımız ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla da İbrahim Hakkı, ya bu konuyla bağlantısının farkında olmadan ya da bilinçli olarak âlemde böyle bir boşluğu reddetmektedir.

Ancak biraz daha ileride feleklerin tabakalarını açıkladığı bölümde o, bu görüşünü biraz esneterek; en büyük feleğin dışında hayali de olsa bir boşluğun tasavvur edilebileceğini söylemekte bu konuda Kelâmcılara atıfta bulunmaktadır. Burada bütün felek cisimlerinin ve unsurların lahana yaprakları misalinde birbirinin

¹⁵¹ Marifetname, s. 46.

¹⁵² Mehmet Bayraktar, **İslam Düşüncesi Yazıları**, Elis Yayınları, Ankara, 2004, ss. 45-50.

içine dürülüp bu düzen üzere büyük olanların küçüğünü kuşattığını ve bütün yönlerden birbirlerine dokunup irtibatlı olduklarını tekrar belirtmekle birlikte feleklerin sayısının dokuz olduğunu, bunların en büyüğünün Atlas feleği olduğunu söyledikten sonra şu ifadeleri kullanmaktadır:

“... bu dokuz felek ve onların içindekiler saf, parlak ve şeffaf olup safiliğinin mükemmelliğinden (kemâl-i safvetten) dolayı bunlara kâh billûrî, kâh buzlu (cemedî), kâh sulu demişlerdir. Gerçi feleklerin ve unsurların tamamı ve parçalarının aralarında fazlalık veya boşluk (hâl) olmadığında filozofların (hükemâ) cümlesi ittifak üzere gitmişlerdir. Lakin büyük feleğin gerisinde tevatürle bahsedilen boşluğu evvelki filozoflar (hükemâ-ı kadîme) maddeden mücerred bir aralık mevcuttur demekle ve Kelâm bilginleri (mütekellimûn) hayali bir aralık (bu'd-ı mevhum) ile tabir ve tefsir etmişlerdir.”¹⁵³

Diğer pek çok konuda olduğu gibi bu hususta da onun görüşünün hangi yönde olduğu hakkında kesin bir yargıya varmak mümkün gözükmemektedir.

Dünyanın küre şeklinde oluşunun delilleri hususuna gelince; bu duruma en önemli kanıt ise; ay tutulması esnasında dünyanın gölgesinin ay yüzeyine üçgen, kare ya da başka şekillerde değil daire şeklinde düşmesidir. Bundan başka; seyyahların yeryüzü seyahatlerinde enlem ve boylam yerlerinin değişiklik üzere olması, yeryüzünden bakıldığında göğün daima yarısı veya yarısına yakının görünmesi, yıldızların doğudakiler üzerine batıdakilerden önce doğup batması, kuzeye doğru gidenlere kuzey kutup yıldızı ve diğer yıldızların yüksekliğinin güney yıldızlarının ise düşüşünün artması, güneye gidenlerde de bu durumun tam tersinin yaşanması, denizdeki bir geminin kıyıya yaklaşırken gemide bulunanların önce dağların en yüksek noktalarını, sonra daha alçak noktalarını ve en sonda sahil şeridini görmeleri gibi olaylar dünyanın yuvarlak olduğunu kanıtlayan deliller olarak sunulmaktadır.

Bu delillerle dünyanın küre şeklinde olduğu anlaşıldıktan sonra bu duruma bağlı olarak ortaya çıkan ve hayret verici olan üç hususu dile getirilmektedir:

¹⁵³ Marifetname, s. 50.

Birincisi yerlere göre saat ve gece gündüz sürelerinde farklılıklarının bulunmasıdır. İkincisi arzın merkezinden uzaklaştıkça daire çaplarının dışbükeylerinin azaldığına dair az sonra açıklayacağımız su dolu bir tasla minarede yapılan deneydir. Üçüncüsü de yan yana bulunan iki duvarın tabanda birbirine olan mesafesinin, üst kısımdaki mesafeden az olacağı, yani duvarların yükseklikleri arttıkça aralarındaki mesafenin de yüksekliğe bağlı olarak git gide açılacağından bahsedilmektedir.

Yine dünyanın yuvarlak olmasıyla ilgili olarak üç tane şer’i mesele üzerinde durulmaktadır:

Bunlardan birincisi kutuplarda namaz ve oruç vakitleriyle ilgilidir. İkincisi Takıyyuddîn Rasîd’den aktarılan bir açıklamaya göre özetle dünyanın herhangi bir yerinde güneşin doğuş ve batışının aynı noktadan gerçekleşip gerçekleşmeyeceği (yani güneşin batıdan doğup doğudan batmasının mümkün olup olmadığı) sorusudur. Üçüncüsü de Mekke’den başka dört yönü kible olan başka bir yerin bulunup bulunmadığıyla ilgili meseledir.¹⁵⁴

Adıvar, Kâtip Çelebi’nin Cihannümâ adlı eserinde bu sorulara yer verdiğini ve bunların cevapları hususunda devrin Şeyhülislamı Bahâri Efendi’den fetva istediğini ancak cevap alamadığını bildirdiğini nakleder. Bununla birlikte aktarılan bilgiye göre Kâtip Çelebi *İlhâmü’l-Mukaddes min feyzi’l-akdes* adlı daha sonra yazdığı başka bir eserinde bu üç soruyu tekrar ele almakta, cevaplamaya çalışmakta ve o vakte kadar şeyhülislamdan kendisine gelmiş olan cevaplara da değinerek ona cahillik isnat etmektedir.¹⁵⁵ İbrahim Hakkı da *Marifetname*’de bu soruların ardından “*Bu üç sualin cevabına değinilmedi.*” diyerek konuyu bitirmektedir.

Bundan anlaşıldığı kadarıyla İbrahim Hakkı’nın dünyanın yuvarlak olmasıyla ilgili bilgileri edindiği kaynaklardan birisi Kâtip Çelebi ve *Cihannümâ*’sıdır. Soruların cevaplarını vermemiş olma nedeni ise sonradan yazılan diğer esere rastlamamış olması veya soruların zorluğu nedeniyle yapılan açıklamadan tatmin olmaması olabilir. Tahmin edildiği gibi eğer bu üç mesele söz konusu eserden alındıysa; İbrahim Hakkı’nın eserini kaleme alırken yararlandığı kaynaklarda yer alan bilgilerin dışına pek çıkmadığını söyleyebiliriz. Zira bu meselelerin

¹⁵⁴ *Marifetname*, s. 47.

¹⁵⁵ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, ss. 145, 149.

cevaplanması için kendisi herhangi bir çabada bulunmamış ve sadece bu soruları aktarmakla yetinmiştir.

Burada dikkate değer diğer bir husus da su dolu bir tas ile minarede yapılan ve yukarıda kısaca değindiğimiz deneyle ilgilidir. Aktarılan bilgilere göre bu deneyi aslında Coğrafyacı lakabıyla anılan Ebu Bekir Efendi (ö.1691) ilk olarak Selimiye Camii'nin minaresinde yapmış ve sonra padişah, sadrazam ve şeyhülislamın tayin ettiği bilirkişiler huzurunda tekrar etmiştir. Deneyin özeti şöyledir:

O, bir kuyunun dibine inerek bir tasa alabildiği kadar su doldurmuş ve bu su miktarını tespit ederek minareye çıktıktan sonra aynı tasa aynı su miktarını doldurmayı denemiş fakat tas bu defa suyun hepsini alamamış ve suyun taşıdığı görülmüş böylece konu bu şekilde ispatlanmıştır.¹⁵⁶

İbrahim Hakkı'nın bu deneyi tekrar gerçekleştirip gerçekleştirmediğini bilemiyoruz. Çünkü bu deneyden genel ifadelerle bahsetmekte ve kendisinin deneyi yapıp yapmadığına dair bilgi vermemektedir. Ancak olayın gerçekliğine ve konunun bu şekilde ispatlandığına kani olduğu anlaşılmaktadır.

Eski astronomi ile ilgili bilgiler, felekler ve yerde ortaya çıkan olayları açıklamak için âlem üzerine konulan ve çizilen on büyük daire hakkındaki bilgilerle devam etmektedir. Feleklerin tabakaları ev sayıları bahsinde dokuz felekten söz edilmekte ve dokuzuncu ve bunların en büyüğü olan Atlas feleğinden başlayarak sırasıyla sekizinci gökte burçlar ve sabit yıldızlar feleği, yedinci gökte Zühal, altıncı gökte Müşteri, beşinci gökte Merih, dördüncü gökte Güneş, üçüncü gökte Zühre, ikinci gökte Utarit ve son olarak Dünya göğünde Ay feleği ve onunla ilgili olan eşyayı ayrıntılı şekilde anlatmıştır. Feleklerin özellikleri hakkında yapılan açıklamalarda, bunların çapları ve birbirlerine uzaklıkları hakkında çeşitli rakamlar verildiği de görülmektedir. Ay feleği ile ilgili konular arasında daha önce dile getirdiğimiz üzere güneş ve ay tutulmaları, med ve cezir olayı, Ay'ın her bir burç ile başka başka olan tesirleri gibi konular ele alınmaktadır. Bu konular üzerine bilgiler aktarırken müellif birkaç yerde sözlerine başlarken “*ehl-i nücûm demiştir ki*” ifadesini kullandığı için ve konunun mahiyeti gereği bu hususlara İlmü'n-Nücûm başlığı altında kısaca değinmek istiyoruz.

¹⁵⁶ Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, s. 155.

3.6.3.1.1. İlmü'n-Nücûm:

Eski astronomi konuları arasında birkaç farklı yerde atıfta bulunulan ehl-i nücûm, feleklerin özellikleri ile bunların yerdeki varlıklar üzerindeki tesirleri konusuyla bağlantılı olarak zikredilmektedir.

Güneşin tabiat ve sıfatları, yarar ve tesirleri, uzaklık ve büyüklüğü bu şekilde nücûm ilmine göre açıklanan konulardan birisidir. Buna göre, Güneş'in tabiatı itidal üzere bir sıcaklık ve kuruluk olup gündüz ve erkek özelliği taşımaktadır. Sıfatları ise; kuvvet, şiddet, kahr, gazap, rağbet, his, rikkat, hayâ ve iffettir. Onun bu sıfatları talih düştüğü kişilerde aynı şekillerde gözlenmektedir. Her yıldızın belirli tesirleri bulunmakla birlikte büyüklüğünden dolayı Güneş'in ulvî ve süflî cisimler üzerindeki tesirleri daha belirgindir.

Güneş aydınlığıyla insan ve hayvanlara kuvvet verip gündüz onları canlı tutmaktadır. Onun batışıyla hepsi şaşırıp tıpkı ölümler gibi uyumaktadırlar. Güneş yerlere ve iklim özelliklerine göre insanların huy ve karakterleri üzerinde de etkilidir. Zira birinci iklim kuşağında yaşayanlar siyahî olup sıcaklığın şiddeti üzere huy ve bünye edinmektedirler. Güneş onların tepelerine yakın olduğu için cüsseleri hafif, akılları zayıftır. Ahlakları dar, meşrepleri ince ve keskindir. Güneş yedinci iklim kuşağındakilerin tepesinden uzak ve bu nedenle sıcaklığı ve tesirleri az olduğu için burada yaşayan halk beyaz ve sarı olur. Yaratılış ve tabiatları gereği onlar öküz ve koyun gibidir.¹⁵⁷

Ay yıldızının tabiatı ise Güneş'in aksine itidal üzere soğuk ve rutubetli olup gece dişisi özelliği taşımaktadır. Onun vasıfları; irade zayıflığı, cehalet, beceriksizlik, hakir görülme, acelecilik, koğuculuk, ihbar, deliller, hareket ve sestir. Onun sıfatları da talih düştüğü kişilerde müşahede edilmektedir.¹⁵⁸

Bundan başka Ay'ın bir de burçlarla ilgili olan bazı tesirlerinden söz edilmektedir. Buna göre Ay'ın her burçta bir hükmü vardır ve bunlar manzum olarak şöyle anlatılmaktadır:

“... Şemstden başla beşer her burca ver (Güneşten başla beş'er her burca ver)
Baştan azı sayma burc-ı mâha er (Baştan azı sayma ay burcuna er)

¹⁵⁷ Marifetname, ss. 68-69.

¹⁵⁸ Marifetname, s. 78.

Çûn hamel burcunda hoş bulunsa ay	(Çünkü koç burcunda ay hoş bulunsa)
Her işi bed'etmeği sen yahşi say	(Her işe başlamayı sen iyi say)
Gelse burc-ı sevre tezvîc ve nikâh	(Gelse boğa burcu, gelse evlilik ve nikâh)
Kıl ticaret hem bina hayr ve salah	(Ticaret yap hem hayır ve iyilik)
Gelse meh cevzâya kat'ı eyle siyâb	(Ay ikizler burcuna gelse eyle giyecekler)
İlm oku hem el-akâr hem el-devvâb	(İlim oku hem al mülk ve hayvan)
Seratânde hoştur irsâl-ı haber	(Yengeçte hoştur haber yollama)
Şurb-ı müşhil yahşidir nakl ve sefer	(Müşhil ilacı iyidir nakil ve seferde)
Meh esedde arz-ı hâcet yahşidir	(Ay aslanda istekte bulunmak iyidir)
Zür'ı ve ta'mîr-i hicamet yahşidir	(Tohum saçma, tamir ve kan alma iyidir)
Sünbile burcunda olsa ki cedîd	(Başak burcunda olsa ki yeni)
Suhbet-i nisvân münâsib ol abîd	(Kadınlarla sohbet uygundur ol abîd)
Gelse meh mizana kıl bey'ı ve şıra	(Ay teraziye gelse kıl alış veriş)
Eyle sohbet dinle lehnan iç deva	(Sohbet eyle nağme dinle iç deva)
Burc-ı akrepte gerek tuhr ve ifâf	(Akrep burcunda temizlik ve ifaf gerek)
Uzlet ve samt ve firağ ve i'tikâf	(Yalnızlık, sükût, ayrılık ve ibadet gerek)
Kıl hacâmat gelse burc-ı kavse ay	(Kan aldır yay burcuna gelse ay)
Lebs ve istihmâm ve halkı yahşi say	(Giyim, hamama gitme ve tıraşı iyi say)
Gelse burc-ı cedîye sayd ve şikâr	(Gelse oğlak burcuna avlanma zamanıdır)
Hufr âbâr ve ziraat eyle kâr	(Su kuyuları kaz, ziraatla uğraş eyle kar)
Gelse burc-ı devle meh hoştur kevb	(Kova burcuna gelse genç kızlar hoştur)
Vaz'ı bünyâd duhûl-ı belde hûb	(Ev kurmak ve beldeye girmek hoştur)
Hûta gelse eyle deryada sefer	(Balık gelse eyle denizde sefer)
Ahd ve şirkettir ticaret-i mu'teber	(Ticarette muteber olan söz ve ortaklıktır)
Bin yüz altmış altı tarihinde tam	(Tam bin yüz altmış altı tarihinde)
Buldu yüz beyt içre takvim itham	(Yüz beyit içinde özenli düzenleme buldu)
Hakkı ettin ihtiyarât-ı beyân	(Hakkı olanları açıkladı)
Hakk'a her halde tevekkül kıl hemân	(Her halde Hakk'a tevekkül kıl hemen)
Âlem-i ecsâmı çûn buldun hayâl	(Çünkü cisimler âlemini buldun hayal)
Âlem-i ervâha gel hoş bunda kal" ¹⁵⁹	(Ruhlar âlemine gel hoş bunda kal)

Görüldüğü üzere İbrahim Hakkı Ay'ın burçlar karşısındaki konumlarına göre insanların günlük işlerinde nelere dikkat etmeleri, neleri eyleyip nelerden uzak

¹⁵⁹ Marifetname, s. 81.

durmaları gerektiği hususunda tavsiyelerde bulunmaktadır. Bununla birlikte o *Tertîbi'l-Ulûm*'da ilm-i nücûm hakkında şunları dile getirmektedir:

“İlm-i nücûmdan ahkâmı bulma
Olacak olur sen boş yorulma”¹⁶⁰

Yani bir taraftan yıldızlara bakarak gabya ilişkin tahminlerde bulunmayı boşa yorulmak olarak niteleyip, falcılık, kâhinlik gibi işlere itibar etmezken diğer taraftan insanların çeşitli işleri Ay ve burçların hallerine göre düzenleyebileceklerini söylemekte ve bu konuda onlara tavsiyelerde bulunmaktadır.

Buna benzer bir konuyu teşrih ilmi konuları arasında da ele alan müellif, burada ulvî cisimlerin süflî cisimler üzerinde çeşitli tesirlerinin bulunduğu bahsetmektedir. Buna göre; bütün halkın, şekil ve durumları, ahlak ve tavırları, henüz anaların rahimleri içinde bir nutfe iken tesadüf eden baht ve talihleri ile ortaya çıkmıştır. Yani ana rahmine nutfe düştüğü saatte baba ve ananın talihleri ne işte ise ve her birinin yıldızı neye bakıyorsa bu o nutfe üzerine de tesir etmekte ve yazılmaktadır. Mesela o anda saadet, kara bahtlılık, anlayış, ahmaklık, cimrilik, cömertlik, korku, yiğitlik, sevgi, düşmanlık, hırs, kanaat, gayret, alçaklık, fakirlik, zenginlik, rahat, güzellik, olgunluk, yorgunluk ve üzüntü gibi durum ve hasletlerden hangisi üzerine ise bunlar o nutfeye geçmektedir. Böylece herkes sahip olduğu özelliklere ana karnındayken kavuşmaktadır.¹⁶¹

İlm-i Nücûm bahsinde bunun haricinde bir de yedi gezegenin her birinin hâkim olduğu gün ve gecelere dair bilgi verilmektedir. Buna göre; pazar gecesi Utarit, pazartesi gecesi Müşteri, salı gecesi Zühre, çarşamba gecesi Zuhâl, perşembe gecesi Güneş, cuma gecesi Ay, cumartesi gecesi ise Merih hâkim olan felektir. Yine bunların hâkim olduğu günlerde yapılması uygun görülen ve kaçınılması gereken günlük iş ve davranışlar hakkında da tavsiyelerde bulunulmuştur.¹⁶²

Nücûm ilmiyle ilgili olarak değinmek istediğimiz son husus, bu konulardan bahsederken yer merkezli evren anlayışını dile getirilmesidir. İbrahim Hakkı güneşin tabiatını açıklarken, Allah'ın Güneş'i günde bir kez etrafımızda döndürdüğünü ve

¹⁶⁰ İbrahim Hakkı, *Tertîbi'l-Ulûm*, 276.

¹⁶¹ *Marifetname*, s. 111.

¹⁶² *Marifetname*, s. 111.

bunun da O'nun büyük ve kudretine delil olduğunu söylemektedir.¹⁶³ Oysa yukarıda belirttiğimiz şekilde o, yeni astronomide bunun aksini ispat için deliller sunmuştu.

3.6.3.1.2. Musiki İlimi:

Marifetname'de ayrı bir bölüm tahsis edilmemekle birlikte, eski astronomi konuları arasında feleklerin ses ve nağmelerine ilişkin bir başlık altında musiki ilmi hakkında değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Musiki ilmi, birbirini kuşatan ve birbirine değmekte olan feleklerin çeşitli hareketlerine bağlı olarak açıklanmaktadır. Bu feleklerin farklı hareketleri olduğu için her biri başka bir perdeden sedâ verip cana can katan nağmelerle tesbîh ve tehlîl edip, her dem Allah'ın aşkıyla dönmektedirler. Rasatçılar aletlerle gözetleyip feleklerin bu durumlarını işitip temaşa etmiş ve nice sırlarına erip buna vakıf olmuşlardır. Feleklerin bu ses ve nağmelerini perdeleriyle zapt edip asıl ve tali makamları itibariyle birbirine ustalıkla karıştırıp ruhlar için nice bin türlü macun ve lezzetli şerbetler yapmışlardır. Cana can katan, gönle ferahlık veren her bir makam, nice derde deva, nice hastalığa şifa, nice tabiatlara safâ, nice kalbe cilâ, nice ruha gıda olmuştur. İşte bu ilim Tıbb-ı Ruhanî, Hendese-i Ruhanî, Kuvvet-i Ruhanî, Fen-i Musiki şeklinde isimlendirilmektedir. Bu bilgilerden sonra musiki hakkında bir de manzumeye yer verilmiştir:

“Musiki hikmete dair fendir	(Musiki hikmete dair bir bilimdir)
Bilene bilmeyene rûşendir	(Bilene bilmeyene aydınlıktır)
Nice esrârı var idrâk edecek	(İdrak edecek nice sırları var)
Pür gelir sineleri çâk edecek	(Bu sırlar yürek parçalayacak kadar çoktur)
İtibârât ve takâsîm ve füsûl	(İtibarlar, taksimler ve fasıllar)
İmtiyâzât-ı makâmât ve usûl	(Makamların imtiyazları ve usul)
Perde ve peşrev ve savt ve amelî	(Perde, peşrev, ses ve amel)
Kâr ve nakş ve şa'b ve kavl ve gazel	(İş ve nakış, topluluk, söz ve gazel)
Her biri hikmet ile memlûdur	(Her biri hikmetle doludur)
Can riyâzın suvârır bir sudur	(Can bahçesini sulayan bir sudur)
Nağme-i yâbis ve hâr ve bârid	(Kuru, sıcak ve soğuk nağme)

¹⁶³ *Marifetname*, s. 69.

Çeşme-i mahz-ı hikemden vârid	(Hikmet çeşmesinden söylenendir)
Her biri bir maraza nâf'ıdır	(Her biri bir hastalığa faydalıdır)
Zıddını her birisi dâf'ıdır	(Zıddını her birisi def edicidir)
Zîr ve belâsı hevâdır amma	(Alt ve üstü havadır amma)
Dâir olur mu havasız dünya	(Havasız döner mi dünya?)
Hikmet-i canda revân muzmardır	(Hikmeti, canda akan sırdadır)
Anlamaz lütfûnu ol kim kördür	(Kim lütfunu anlamazsa o kördür)
Böylece zevkin eder ehl-i reşâd	(Böylece Reşat olanlar zevk eyler)
Eylesin zevkini Allah ziyâd	(Allah bu zevki artırsın)
Verir insana hayât-ı taze	(İnsana taze hayat verir)
Nağme-i bülbül hoş avâze	(Bülbül nağmesi ve hoş sesler)
Koş kıl nağmesini mürgânın	(Kuşların nağmesini dinle)
İktizâ eyler ise insanın	(Gerekirse insanın)
Nağme-i şûh hoş aheng-i beşer	(Şûh nağmesi, insanın hoş nağmesi)
Hâh nâ hâh eder insana eser	(İster istemez insana eder eser)
Nağme bir mantık-ı ruhânîdir	(Nağme ruhâni bir mantıktır)
Nağmenin lezzeti vicdanîdir	(Nağmenin lezzeti vicdanidir)
Canfezâdır nefs-i insanî	(İnsan nefesi cana can katar)
Dilrübâdır niğâm-ı ruhânî	(Ruhani nağme gönül alıcıdır)
Eğer hakikatle olursan sâm'i	(Eğer gerçekten dinlersen)
Olmaz evkât-ı hayatın zây'i" ¹⁶⁴	(Hayatının zamanları boşa gitmez)

3.6.3.2. Hey'et-i Cedîde (Yeni Astronomi):

İbrahim Hakkı yeni astronomi hakkında bilgi vermeden önce şimdiye kadar bu konuda anlatılanların âlimlerin çoğunluğunun üzerinde karar kıldığı eski astronomiye ait olduğunu vurgulamaktadır.

Marifetname'de azımsanmayacak bir yer tutan ve önceki bölümlerde önemli kısımlarını açıklamaya çalıştığımız bu eski astronomi bilgilerinin eserde niçin aktarıldığını ise şöyle açıklamaktadır:

“... hey'et-i kadîmedir ki kendini tanımak (ma'rifet-i nefis) ve üstün ve mükemmel olan Yaratıcıyı (ve O'nun eşsiz güzellikte

¹⁶⁴ *Marifetname*, s. 83.

yarattıklarını) düşünmek için bu Marifetname(de) buraya gelinceye dek yazılmış ve beyan olunmuştur.”¹⁶⁵

Yeni astronomi hakkında ilk aktarılan bilgi ise; sonraki âlimlerin Güneş’in âlemin merkezinde hareketsiz olarak bulunduğu, dünyanın ise hareketsiz olmayıp güneşin çevresinde diğer gezegenler gibi döndüğüne ilişkin görüşleridir. İbrahim Hakkı sade dil olan avâmın, bunu dile getiren filozof ve araştırmacılara karşı küfür, saldırı kin ve öfke içeren bir tutum takınmalarının yersiz olduğunu belirtir. Çünkü aslında bu görüşler çok da yeni sayılmayıp, ömrü boyunca yer kürenin durgunluğunu savunan Eflatun bile ömrünün sonlarında, yani olgunluk çağında, yerin hareketine inanmış ve bu görüşe yönelmiştir. Asırlar geçtikçe rasatçılık gelişip gözetleme işleri sürmüştü ve son zamanlarda rasat aletleri ve bunların kullanımına ilişkin gösterilen özenin artmasıyla feleklerin durumları daha düzenli olarak müşahade edilmiş ve böylece bu yeni astronomi bilgileri rağbet görmeye başlamıştır.¹⁶⁶

Anlaşılan o ki; İbrahim Hakkı yeni astronominin aslında daha kesin delil ve gözlemlere dayandığının farkındadır. Bu nedenle de bu alanda sonraki araştırmalar yoluyla elde edilen yeni bilgilerin aslında daha itibara değer olduğunu ima etmektedir. Bununla birlikte *sade dil avâm* olarak nitelediği halk kalabalıklarının tepkilerini de görmezden gelmemektedir. Belki de onların karşıdakine küfür itham eden, kin ve öfke dolu bu tepkilerine kendisinin de maruz kalmaması için şu ifadelerle adeta tedbirini almaktadır:

“Ancak gaflet olunmasın ki, bildirilen bu durumlara etmek din işlerinden (umûr-ı dînîye) ve kesin şekilde gerekli olan (levâzım-ı yakîne) şeylerden değildir. Zira âlem küresi her ne şekil ve yapıda olursa olsun, gök ve yer cisimlerinin terkihi nasıl bir nitelikte bulunursa bulunsun, bu çarh-ı felek hangi yol üzere dönerse dönsün, hiçbir zaman âlemin sonradan yaratıldığını inkâra güç bulunmadığına ve bütün bu eşsiz şekilleri, yüce ve kudretli bir sanatkârın mükemmel bir şekilde yarattığından başka bir düşünce bulunamayacağına itimâd ve itikâd etmek dinin gereklerinden ve kesin olan işlerdendir.”¹⁶⁷

¹⁶⁵ Marifetname, s. 144.

¹⁶⁶ Marifetname, s. 144.

¹⁶⁷ Marifetname, s. 144.

Bu uyarıdan sonra dünyanın güneş etrafındaki yıllık hareketi ile kendi çevresindeki günlük hareketi ve buna bağlı olarak gece-gündüz oluşumu, yerin eksen eğikliği ve gündönümü tarihleri gibi konularda bilgiler sunulmaktadır. Güneş ve dünyaya ilişkin olarak hangisinin diğerinin ekseninde döndüğü hususuna yönelik bir izah yapılmaktadır. Buna göre; cismi son derece büyük olan güneşin, cismi çok daha küçük olan dünya çevresinde dönmesinden, harekete daha yatkın ve küçük olan dünyanın, güneşin etrafını yılda bir kere dolanması hem daha kolay, hem işin gereğine ve aslına daha uygun, hem de akl-ı selîme daha yatkındır.¹⁶⁸

Daha sonra yeni astronomiye yapılan itirazlar ve bunlara karşı yapılan açıklamalar yer almaktadır. İtirazlar dini yönden ve tabiat kuralları yönünden olmak üzere iki temele dayanmaktadır. Öncelikle din açısından yöneltilen sorular üzerinde durulur. Bu suallerden ilki; yeni görüş denilen bu bilgilerin hem hayali hem de semavi kitaplarda bildirilenlere aykırı olduğu şeklindedir.

Bu itiraza yönelik açıklama ise özetle şu şekildedir: Kutsal kitaplarda dini emirlerle ilgili olmadığı halde buna benzer konularda böyle birçok hükme rastlamak mümkündür. Halbuki bunların mecazi anlamlarının olduğunu unutmamak gerekir. Mesela Tevrat'ta ay hakkında "büyük kandil" denilmesine rağmen aslında ay hem diğer yıldızların çoğundan küçük hem de ışığını güneşe borçludur. Yani ay ne büyüktür ne de kendi başına kandildir. Yine Tevrat'ta arzın sakin olduğu hükümlerine de rastlamak mümkündür. Bundan kastedileni anlamak için bu sözlerin öncesine ve hangi bağlamda kullanıldığına dikkat etmek gerekir. Buna göre; bu cümlenin başlangıcında şu ifade yer almaktadır: "*Var olanların biri gider, biri gelir.*" Öyleyse burada anlatılmak istenen dünyanın durgun ve olduğu üzere devam etmesidir. Her ne kadar onda çeşitli oluş ve bozuluş olayları yaşansa da bunlar benzer şekilde bir döngü içerisinde gerçekleşmektedir. Yani arzın yapısını olduğundan başka bir şekle sokacak nitelikte bir değişime uğratmazlar. Tevrat ve diğer dini kitaplarda yer alan ifadeler işte bu minval üzere değerlendirilmelidir.¹⁶⁹

Dikkat edilirse burada dini yönden yapılan itirazlara verilen cevaplarda sadece Tevrat'ta yer alan bilgiler üzerinde değerlendirme ve açıklamalarda bulunulmakta ve diğer dini kitaplarda da durumun bundan ibaret olduğu belirtilerek

¹⁶⁸ Marifetname, s. 147.

¹⁶⁹ Marifetname, s. 149.

konu kapatılmaktadır. Kur'an'da yer alan herhangi bir bilgi ya da ifade mevzu bahis edilmemiştir.

Dini bir hususla bağlantılı olmamakla birlikte aynı başlık altında zikredilen ikinci bir itiraz ise; dünyanın kendisi etrafında dönmesine rağmen yıldızları nasıl olup da daima aynı yerde gördüğümüz, daha açık bir ifadeyle; eğer dünya dönüyor olsaydı, bir yıldızla sabit şekilde bakarken bu hareketi hissetmemiz gerektiği şeklindedir. Bu suale yönelik olarak da; yıldızların bize uzaklıklarının ve göklerin bu derece büyüklüğünün yanında dünya yörüngesinin küçücük bir nokta mesabesinde kaldığı bu nedenle de yıldızlara bakarak dünyanın hareketini hissedemediğimiz şeklinde cevap verilmiştir.¹⁷⁰

Bunların ardından tabiat kurallarına dayalı olarak yapılan itirazlara geçilir ki bunların başında, yine aynı şekilde dünyanın hareketini hissetmemiz gerektiği hususu gelmektedir. Eğer dünya dönüyor olsaydı; binaların yıkılıp ağaçların savrulması gerekirdi. Ağır cisimler yukarıdan aşağıya düz bir şekilde inemezdi. Kuşlar havada uçarken yer onların yuvalarıyla birlikte dönmekte olacağı için yuvalarının yeri değişir ve onlar yuvalarını bulamazdı. Daha başka olarak, batı yönüne doğru atılan bir ok, doğu yönüne atılandan daha fazla mesafe kat ederdi.

Bütün bu soruların cevabı yer kürenin etrafını saran hava kütesine bağlı olarak verilmektedir. Buna göre dünya, etrafını saran yumuşak bir madde ile birlikte dönmekte bu nedenle de onun içinde bulunan varlıklar dönüşten etkilenmemektedir.

Buna delil olarak da birkaç olaydan bahsedilir. Mesela bir gemi hareket halindeyken, geminin direğine çıkıp oradan aşağı doğru bırakılan bir taşın direğin dibine düştüğü gözlenir. Bu durum gemi sabitken veya hareket halindeyken değişmez. Bu olayda gerçek olan ise, hareket halinde olan gemide, bu şekilde bırakılan taşın düşüşü aslında düz bir şekilde değil, belli bir yay hattı çizerek gerçekleşmektedir. Gemidekiler için taşın düz bir yol izlediği gözlenir. Oysa sahilden bakanlar açıkça görebilir ki taş bırakıldıktan sonra, bir taraftan aşağıya doğru ilerlerken bir taraftan da geminin hareket ettiği yöne doğru bir kavis çizmektedir. Bundan anlaşılmalıdır ki geminin hareketiyle oluşan hava akımı taşı etkisi altına almakta ve böylece taş direk üzerinden bırakıldığında yine gemi direğinin dibine

¹⁷⁰ Marifetname, s. 149.

düşmektedir. Balıkların suyun hareketi etkisinde kaldıkları gibi kuşların havanın hareketinin etkisi altında kalması bu şekildedir.¹⁷¹

Burada ilgi çekici bir bilgi olarak; kaynaklarda söz konusu bu deneyin on yedinci yüzyıl düşünürlerinden Gassendi (ö. 1655) tarafından gerçekleştirildiği aktarılmaktadır.¹⁷² İbrahim Hakkı'nın bu deneyden eserinde bahsetmesi, bu bakımdan dikkate değerdir.

Marifetname'deki yeni astronomi bahsi, göklerin sayısı ile ilgili bilgilerle son bulmaktadır. Yeni bilgilere göre göklerin sayısı üçtür. Birinci gök; gezegen ve unsurların tümünün toplamından oluşmaktadır. İkinci sema, bize nazır olup gözetlediğimiz sabitler feleğidir. Üçüncü gök ise; son derece geniş olan sabitler feleğinin arkasında, onu da kuşatan, sınırsız ve sonsuz olan felektir. İbrahim Hakkı son olarak zikrettiği bu üçüncü semanın saadet ehli için bir dinlenme ve sükûn yeri olduğunu belirtir. Bundan anlaşıldığı kadarıyla o, bu üçüncü semâyı bir yönüyle diğer âleme uzanan bir yapıda tasavvur etmektedir.

3.6.4. İlm-i Teşrîh ve Tıp:

İbrahim Hakkı'ya göre âlimlerin Fenn-i Teşrîh veya Tesrîh-i Itlâk (Hürriyet) adını verdikleri “Bedenlerin Terkibi İlmî”nin önemi, öncelikle Peygamberimizin (a.s.) “*İlim ikidir. Beden ilmi ve din ilmi.*” şeklindeki hadisinden kaynaklanmaktadır. İmam Şafii de bunu bu şekilde bildirmiştir. Çünkü bu aziz ve leziz teşrîh ilmi; hakiki hikmetin neticesi, uzman tabiplerin sermayesi, yakîn ehlinin ruhlarının gıdası, dünya ve din hasletlerinin vesilesi, Yüce Mevlâ'yı tanıyıp bilmeye vasıta ve yardımcıdır. Çünkü bu ilmi bilmeyen tıptan, hikmetten uzak, kendini tanımaktan gafilidir.¹⁷³

Teşrîh ilminin önemine yapılan bu vurgudan sonra onun insana sağladığı faydalar sıralanmaktadır. Bu noktada bu ilmin üç faydasından söz edilir. Birincisi; böylesine mükemmel bir terki b olan, bütün eşyanın benzerini kendinde toplamış ve adeta onların bir özeti niteliği taşıyan insan bedenini seyrederek, mükemmel ve en güzel şekilde yaratan Cenâb-ı Hakk'a acziyet ve kusur tasavvur edilemeyeceğini ve

¹⁷¹ *Marifetname*, s. 150.

¹⁷² A. Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din (Bilim ve Din)*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1994, s. 150.

¹⁷³ *Marifetname*, s. 159.

O'nun kudretini kesin olarak anlamış oluruz. İkinci olarak; faydalı, idrak sahibi ve harika olan bu eseri bütün incelikleriyle terki eden yaratıcının ne kadar âlim ve hâkim olduğunu yakînen görüp anlarız. Üçüncü olarak da; âlemlerin Rabbi'nin insan için gösterdiği lütuf ve keremi, şefkat ve merhameti idrak ederek, Allah'ın bizi her an terbiye ettiğini gerçek inançla anlayabiliriz.¹⁷⁴ Özet olarak bu ilmin üç temel faydası; ilme'l-yakîn, ayne'l-yakîn ve hakke'l-yakîn'dir.

Yani aslında teşrîh ilminin önemi de tıpkı diğerleri gibi, Mevla'yı tanımaya yardımcı olmasından ileri gelmektedir. Allah'ı tanımaya yardımcı olması bakımından teşrîh, buraya kadar aktarılan ilimlere nazaran daha yüksek bir konumdadır. Ancak bu konuda nihai olan ve Allah'ı tanımayı sağlayan gerçek ilim ise kalplerin ilmidir (ilmu'l-kulûb). Zira İnsan bedeni cihanın özü, insan kalbi de bedenlerin özü olduğu için, özlerin özü olan gönül, Rahman'ın evidir ve O'nu tanımak için nasıl ki astronomi ilmi, teşrîh ilmine yardımcıysa, teşrîh ilmi de esasında kalp ilmi için yardımcı ve yol göstericidir.¹⁷⁵

İbrahim Hakki'nın bu şekilde kıymetlendirdiği teşrîh ilmi, ruh ve beden özelliği konusuyla devam etmektedir. Müellif, bu konudaki görüşleriniyse anatomi bilginlerine değil yine filozoflara dayandırmaktadır. Buna göre; insanın ruhu değişken bir yapıda olmayıp bedeni ise değişim üzere terki olunmuştur. Çünkü ruh, ulvî âlemin bir parçasıdır ve orada oluşum ve bozuşum söz konusu değildir. Bedenin parçaları ise süflî âlemden alınmıştır ve orada oluşum ve bozuşum mevcuttur. Öyle ki; gıdası unsurlardan oluşan bitki ve hayvan olan insan bedeninin parçaları, günden güne ayrışmakta ve her beş yılda bir bedenimiz tamamen değişime uğramaktadır.¹⁷⁶

Bedenin yapısı ise dört karışım denilen, gıdaların önce kendilerine dönüştüğü ve onlardan bedenin parçalarına geçtiği akıcı ve rutubetli cisimlerden oluşmaktadır. Bunların en faziletlisi kan, sonra sırasıyla balgam, safra ve siyah köpüktür. Bunların her birisi vücudumuzda bir tabî bir de gayr-ı tabî biçimde bulunmaktadır. Bunların oluşum ve ortaya çıkışının sebebi bedendeki sıcaklık ve soğukluktur. Çeşitli yiyecek ve içecekler, gıdalar, vücudun harareti veya soğuğu sayesinde bu dört karışımın oluşmasında maddi sebebi oluşturur. Soğuğun etkisiyle balgam, sıcaklığın etkisiyle de diğerleri oluşmaktadır. Sıcaklık ve soğukluk bu dört karışımın doğuş sebebi olduğu

¹⁷⁴ Marifetname, s. 159.

¹⁷⁵ Marifetname, s. 159.

¹⁷⁶ Marifetname, s. 161.

gibi aynı zamanda onun hareket sebebi de olmaktadır. Bunların yoğunluğundan yine kendisi de yoğun olarak bir cevher ortaya çıkar ki o ya bir organ ya da organın bir parçası olur. Bedene asıl canlılığını verense, karışımların latif buharlarından asil bir mizaç üzere yine latif bir şekilde ortaya çıkan cevherdir ki buna *tabiî ruh* denilmektedir. İşte ilk önce ortaya çıkan bu tabiî ruh bütün organlara nefsanî ve hayvanî kuvvetleri ve bunlardan daha başkalarını kabul etme yeteneğini vermektedir. Eğer bedenin bir organı nefsanî ve hayvanî kuvvetlerden kesilip tabiî ruhtan kesilmemiş olsa o organ henüz hayatta ve canlılığını korumaktadır. Uyuşmuş veya felç olmuş organlarda his ve hareket olmamasına rağmen canlılığın devam etmesi bu duruma kanıttır. Zira bu durumdaki organlar hayatını korumamış olsaydı bozulur ve çürürdü. İşte bu organlara o hayatiyeti sağlayan bir kuvvet bulunmaktadır ki o da tabiî ruhtur.¹⁷⁷

İnsan bedenin yapısına ilişkin bu bilgilerden sonra ileriki bölümlerde onun sahip olduğu kuvvetlerden söz edilmektedir. Buna göre; insan bedeni, tabiî ve nefsanî olmak üzere iki tür kuvvete sahiptir. Tabiî cins nebâtî nefis, nefsanî cins ise hayvanî nefstir. Bitkisel nefsin, gıda işine mutasarrıf olan ve böylece bedenin varlığını koruyan, bir de üreme işine mutasarrıf olup beden türünün devamını sağlayan iki özelliği mevcuttur. Hayvani nefste ise anlık kuvvet ve hareket kuvveti bulunur. Anlık kuvvet daha önce belirtildiği gibi beş dış ve beş iç kuvvettir.

İnsanî nefsin ise gazap ve şehvet kuvveti vardır. Hayvani nefsin sahip olduğu hareket kuvvetinden başka onun konuşma özelliği mevcuttur. İnsan kalbinde bulunan siyah nokta süveydâda hayvani ve insani nefis birbirine yakın ve kucaklaşmış haldedir. İnsani nefsin diğerinin hükmü altına girmemesi için üç hizmetçisi bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, manaların inceliklerini birbirinden ayırmaya yarayan idrak kuvveti olan *sözdür*. İkincisi bir işi öncesinde tasavvur eden ve tasarlayan kuramsal (teorik) akıldır (bi'l-kuvve akıl). Üçüncüsü de sözün idrakini ve kuramsal akıl ile tasavvur edileni fiil haline dönüştüren pratik akıldır (bi'l fiil akıl).¹⁷⁸

Teşrih ve tıp ilminde bunlar haricinde yer alan konular, insanın iskelet ve kas yapısı, vücuttaki organların ayrıntılı şekilde tanıtılması, bunlara ilişkin çeşitli hastalıklar ve bunlardan korunma yöntemleri gibi hususlardır. Bedenin sıhhati için kullanılması gereken çeşitli ilaçlar, bunların kullanım şekilleri ve alanları da

¹⁷⁷ **Marifetname**, s. 166.

¹⁷⁸ **Marifetname**, ss. 202-208.

açıklanmaktadır. Bu konuda verilen bilgilere bakıldığında sözü edilen ilaçların hemen hepsinin doğal bir takım bitki ve otlardan, baharatlardan, çeşitli sebze ve meyveler veya bunların çekirdeklerinden ibaret oldukları görülmektedir. Bunların hangisinin ne tür durumlarda bedene fayda sağladığına ilişkin açıklamalar mevcuttur. Görebildiğimiz kadarıyla bu alanda, kimyasal maddelerin terkiibinden elde edilen bir tedavi yönteminden bahis yoktur. Yani astronomide yapılan eski ve yeni ayrımı teşrih ve tıp ilminde söz konusu değildir. Zaten Adıvar'a göre *Marifetname*'nin bu bölümü İbn Sinâ'nın *Kanun* adlı eserinden kısaltılarak alınmış ve hemen tümüyle buraya aktarılmıştır.¹⁷⁹

İnsan bedeni ve kâinat arasında kurulan ilişki, bedenin yapısıyla karakter arasındaki bağlantı gibi konularla devam eden bu bölüm ölüm olayı ve ölümün mahiyetiyle ilgili bilgilerle tamamlanmaktadır.

Eserin bundan sonra gelen ve eserin hemen hemen yarısından fazlasını oluşturan üçüncü fen daha önce belirttiğimiz üzere *ilmu'l-kulûb* adıyla anılan ve insanı yaratılışının gayesi olan kemale ermeye vesile olan tasavvufî konulara ayrılmıştır.

¹⁷⁹ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 186.

SONUÇ

İslam düşüncesinde ilimlerin tasnifine yönelik olarak yapılan çalışmalar ve ortaya konan eserlere bakıldığında ilk İslam düşünürleri üzerinde, diğer pek çok konuda olduğu gibi Aristoteles'in etkisini açık bir şekilde görmek mümkündür.

Özellikle "Tabiat İlimleri" açısından ilk İslam filozoflarının yaptıkları ilim sınıflamalarının genel olarak benzer bir görünüm arz ettiği ve birbirinin tekrarı niteliğinde olduğu görülmektedir. Sonraki dönemlerde ise bu konuda daha kapsamlı çalışmalar ve ayrıntılı tasnifler yapılmıştır. XVI. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Taşköprülüzâde'nin sınıflaması bu şekilde yapılan en kapsamlı sınıflamalardan birisidir.

Erzurumlu İbrahim Hakkı da *Terîbi'l-Ulûm* adlı eserinde çeşitli ilim dalları ve bunların alanında yazılmış eserler ve onların müellifleri hakkında bilgiler vermiştir. O burada cüz'ıyyât başlığı altında felsefenin de içinde yer aldığı çeşitli akli ilimlerden bahsetmiştir. Bunlar arasında, ilk İslam düşünürlerinin tasniflerinde yer almayan coğrafya, hey'et, ilm-i zîc, gibi bazı ilim dallarının zikredildiği de görülmektedir.

Marifetname'de ise adından bahsedilen ilim dalları çok sınırlıdır. Burada adı açıkça zikredilen ve kendisine ayrı bir başlık tahsis edilen ilimler hisâb, hendese hey'et, teşrîh ile dini ilimlerden de tasavvuttur.

Tabiat ilimleri açısından bakıldığında *Marifetname*'de konuların ele alınış biçimi ve sıra düzeni İslam düşüncesinin erken devirlerinde oluşan ilim tasnifi geleneğine uygun bir görünüm sergilemektedir. Birinci fen'in büyük bir kısmında bölüm başlarında hikmet ehline atıf yapılarak söze başlanmakta ve burada ele alınan konuların büyük bir kısmının ilk İslam filozoflarının eserlerinden derlendiği görülmektedir. Bu bakımdan tabiat ilimlerinin eserde genel olarak felsefe kapsamında yer aldığını söylemek mümkündür.

İbrahim Hakkı *Marifetname*'de tabiat ilimlerine klasik anlamdaki kullanımına uygun olarak fizik (tabi'yyât) ile başlamaktadır. Burada basit ve bileşik cisimler ve bunların özellikleri hakkında açıklamalarda bulunmakta, bunların meydana gelişini, İslam ilim geleneğine uygun olarak Allah'ın varlığı ve birliğine bağlamakta, bunun

için de sudur nazariyesine başvurarak fizik ve metafizik alan arasındaki bağı bu şekilde kurmaktadır.

Bundan sonra eski astronomi dediği bilgilere geçmektedir ki burada aktarılanlar aslında İslam filozoflarının Aristo'dan alarak benimsedikleri, göklerin yapısı ve felekler hakkındaki bilgilerden ibarettir. Bunun ardından dört unsurun özellikleri ve feleklerin etkisiyle bunların yeryüzünde neden olduğu oluş ve bozuluş olayları hakkında bilgiler verilmektedir. İbrahim Hakkı bu oluş ve bozuluş bahsinde Macellan'ın deniz seyahatleri ve Yeni Dünya'nın keşfinin de aralarında yer aldığı oldukça çeşitli konulara değinmektedir. Burada belirtmek gerekir ki; on yedinci yüzyılda Osmanlı'da coğrafya alanında yeni bir anlayışa geçildiği ve İbrahim Hakkı'nın da *Terîbi'l-Ulûm*'da coğrafyadan ayrı bir ilim dalı olarak bahsettiği halde *Marifetname*'de yer alan bu tür konulara oluş ve bozuluş bahsinde yer vermesi dikkat çekmektedir.

Dört unsur ve bunlara bağlı olarak meydana gelen oluş ve bozuluş konusu madenlerin oluşumu ve çeşitleri, bitki ve hayvanların özellikleri hakkındaki bilgilerle devam etmekte son olarak da insan hakkındaki tasavvurlarla tamamlanmaktadır.

Matematik ve geometri gibi riyazî ilimlere gelince; bunların *Marifetname*'de yer almasındaki maksadın astronomi ilmine hazırlık olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle bu ilimler basit düzeyde ele alınmıştır. Bunlara ilişkin bilgilerin o güne kadar medreselerde okutulan ders kitaplarından başlangıç düzeyinde derlenmiş olduğu anlaşılmaktadır.

İbrahim Hakkı'nın en önemli başarısı ise modern astronomiye ait bilgilerin, bazıları deney ve gözleme dayanan bir takım akli delillerle birlikte savunulmasıdır. Kanaatimizce *Marifetname*'de tabiat ilimleri alanındaki tek yenilik de budur. Modern astronomiye ait bazı bilgilerin bu eserde yer alması Osmanlı'nın bu dönemde Batı'daki bilimsel gelişmeleri takip ettiğini ve bunlardan kısmen de etkilendiğini göstermektedir.

Astronomi ve coğrafya alanında Batı kaynaklı yeni bilgiler karşısında İbrahim Hakkı'nın sergilediği tavır dikkate değerdir. *Marifetname*'de bunlar dışında göze çarpan başka herhangi bir yenilik olmasa da, onun en azından bu alandaki yeni bilgilere eserinde yer vermiş ve toplumdan gelebilecek tepkilere rağmen bunları belli bir ölçüde savunmuş olması önemlidir. Bu durum onun ilmi alanda yeniliklere açık

bir tavır sergilediğinin göstergesi sayılabilir. Bununla birlikte onun, bilimsel gelişmelere ve herhangi bir bilim dalına olağan üstü katkılarda bulunduğunu savunmak yanlış olur kanaatindeyiz.¹⁸⁰ Zira o her ne kadar eserinde yeni birtakım bilgilere yer vermiş olsa da, zikredilen bu bilgiler, İbrahim Hakkı'nın keşfettiği ve daha önce bilinmeyen türden değildir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki; İbrahim Hakkı, çeşitli eserlerden bilgiler derlemiş ve eserinde bunlara yer vermiştir. Bunlar arasında özellikle astronomi alanında yeni bilgilere rastlamak da mümkündür. Ancak tabiat ilimleri açısından bakıldığında onun sınırlar dışına pek çıkmadığını ve eserini felsefi gelenekteki tasnife uygun bir tertibe göre oluşturduğunu söylemek mümkündür.

¹⁸⁰ Bazı araştırmacılar İbrahim Hakkı'nın *Marifetname*'de özellikle yeni astronomi bahsinde aktardığı bilgilere dayanarak onun Amerika'nın uzay çalışmalarına ilham kaynağı olacak kadar açık görüşlülük sergilediğini dile getirmekte ve bu yönüyle onun bilime katkılarından söz etmektedir. Bkz. Selçuk Karabulut, "*Müspet İlimlerde Erzurumlu İbrahim Hakkı*", **Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı**, Hoca Ahmet Yesevi Ocağı Yayınları, Ankara, 2003, s. 242.

KAYNAKLAR:

BİNGÖL, Abdulkuddûs, “Ebheri,Esîrüddîn”, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1994, Cilt: X, ss. 75-76.

BİNGÖL, Abdulkuddûs, “Îsâgûcî”, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2000, Cilt: XXII, ss. 488-489.

ACLÛNÎ, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed, **Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs amme's-teherat ala'l-Ahâdîsi alâ Elsineti'n-Nâs**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1988.

ADIVAR, A. Adnan, **Osmanlı Türklerinde İlim**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982.

ADIVAR, A. Adnan, **Tarih Boyunca İlim ve Din (Bilim ve Din)**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1994.

ALTINTAŞ, Hayrani, **Erzurumlu İbrahim Hakkı**, MEB Yayınları, İstanbul, 1997.

ARSLAN, Hüseyin, **Yüksek Ruhlar ve Aydınlar Yurdu Tillo**, Simurg Yayınları, İstanbul, 2006.

BAYRAKTAR, Mehmet, **İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi**, TDV Yayınları, Ankara, 2000.

BAYRAKTAR, Mehmet, **İslam Düşüncesi Yazıları**, Elis Yayınları, Ankara, 2004.

BAYRAKTAR, Mehmet, **İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi**, Kitâbiyât Yayınları, Ankara, 2001.

BİNARK, İsmet, Nejat Sefercioğlu, **Erzurumlu İbrâhim Hakkı Bibliyografyası**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977.

BUHÂRÎ, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl, **el-Câmiu's-Sahîh**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Kitâbu'l-İlm.

CEVDET, Ahmet Paşa, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008.

ÇAĞRICI, Mustafa, “İbrahim Hakkı Erzurûmî”, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2000, Cilt: XXI, ss. 305-311.

ÇAKICI, Bilal, “Mehmed Bahâeddin’in Münâzara-ı Seyf ü Kalem’i”, **Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi**, 2010, Yıl: II, Sayı: I.

ÇALDAK, Süleyman, “Taşköprülüzâde’nin Mevzû’âtı’l-Ulûm’undki İlimler Tasnifi Üzerine”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Elazığ, 2005, Cilt: XV, Sayı: II.

ÇAVUŞOĞLU, Hayrunnisa, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Yetiştigi Çevre”, **192. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı**, Sermet Matbaası, İstanbul, 1974.

ÇELEBÎ, Kâtip, **Tuhfetü'l-kibâr fi esfâri'l bihâr**, Kâtip Çelebi'den Seçmeler, Haz. Orhan Şaik Gökyay, MEB Basımevi, İstanbul, 1997.

ÇELEBİOĞLU, Amil, **Erzurumlu İbrahim Hakkı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

DAĞ, İhsan, “İbrahim Hakkı ve Matematik, Astronomi”, **İbrahim Hakkı ve Müspet İlimler Sempozyumu Tebliğleri**, Siirt Halk Eğitim Merkezi Müdürlüğü, Siirt, 1984.

DEMİR, Remzi – KILIÇ, Mutlu, “Tarih-i Hind-i Garbî’de Hint Okyanusu, Kızıldeniz ve Süveyş Kanalı ile İlgili Düşünceler”, **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.

FAHRİ, Macit, **İslam Felsefesi Tarihi**, Çev. Doç. Dr. Kasım Turhan, Ayışığıkitapları, İstanbul, 1998.

FARABİ, Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed Tarhân, **Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gereken Konular (Risâle fimâ yenbağî en yukaddeme kalbe te’allümi’l-felsefe)**, (Felsefi Metinler içinde) Çev. Mahmut Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul, 2003.

FARABİ, Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed Tarhân, **İhsâ’ü’l-Ulûm**, Çev. Ahmet Ateş, MEB Yayınları, İstanbul, 1990.

FAZLIOĞLU, Şükran, “Ta’lîm ile İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Medrese Ders Müfredatı”, **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi / İlmî Araştırmalar**, Bilim ve Sanat Vakfı, İstanbul, 2005/1 Yıl:X, Sayı: XVIII.

GAZÂLİ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, **Dalâletten Kurtuluş (Kitâbü’l-Munkızü mine’d-dalâl ve’l-mufsihu bi’l-ahvâl)**, (Felsefi Metinler içinde) Çev. Mahmut Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul, 2003.

GAZÂLİ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, **Filozofların Tutarsızlığı (Tehâfütü’l-felâsife)**, Çev. Bekir Sadık, Ahsen Yayınları, İstanbul, 2002.

GÖKYAY, Orhan Şaik, **Kâtip Çelebi’den Seçmeler**, MEB, İstanbul, 1997.

HAKKI, Erzurumlu İbrahim, **Marifetname**, Ahmet Kamil Matbaası, İstanbul, 1330.

HAKKI, Erzurumlu İbrahim, **Tertîbi'l-Ulûm**, Milli Kütüphane, Ankara, Arşiv Numarası: 06 Mil Yz A 4130.

İBN SİNÂ, Ebû Alî el-Hüseyin b. Abdullâh, **eş-Şifâ / fi'l-İlâhiyyât**, (Felsefi Metinler içinde), Çev. Mahmut Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul, 2003.

İBN-İ SÎNA, Ebû Alî el-Hüseyin b. Abdullâh, **Risaleler - Metafizik (İlahiyât)**, Çev. Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbasoğlu, Kitâbiyât Yayınları, Ankara, 2004.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Osmanlı Bilimi Literatürü”, **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, Feza Gazetecilik A.Ş. Yayını, İstanbul, 1999.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, **Osmanlılar ve Bilim**, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2007.

İHVAN-I SAFÂ, **Resâilü İhvâni's-safâ ve hullâni'l-vefâ**, (Felsefi Metinler içinde), Çev. Mahmut Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul, 2003.

İLGÜREL, Mücteba, “IV. Murad Dönemi”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Çağ Yayınları, Cilt: X, İstanbul, 1989.

İNAN, M. Rauf, “Marifetname”, **192. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı**, Sermet Matbaası, İstanbul, 1974.

İZGİ, Cevat, **Osmanlı Medreselerinde İlim**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1997.

IRCICA, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, **Osmanlı Tabî ve Tatbiki İlimler Literatürü Tarihi**, IRCICA, İstanbul, 2006.

KÂHYA, Esin, “On beşinci Yüzyılda Osmanlılarda Bilimsel Faaliyetlerin Kısa Bir Değerlendirmesi”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: XIV, 2003/1.

KARABULUT, Selçuk, “Müspet İlimlerde İbrahim Hakkı”, **Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı**, Hoca Ahmet Yesevi Ocağı Yayınları, Ankara, 2003.

KAYA, Mahmut, **Kindî Felsefi Risaleler**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2002.

KAZICI, Ziya, “İslam’da Eğitim”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Çağ Yayınları, Cilt: XIV, İstanbul, 1990.

KİNDÎ, Ebû Yûsuf Ya’kûb b. İshâk, **Aristoteles’in Kitaplarının Sayısı Üzerine**, (Felsefi Risaleler İçinde), Çev. Mahmut Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul, 2002.

KİNDÎ, Ebû Yûsuf Ya’kûb b. İshâk, **Kitâbü’l-cevâhiri’l-hamse**, (Felsefi Risaleler içinde), Çev. Mahmut Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul, 2002.

KİNDÎ, Ebû Yûsuf Ya’kûb b. İshâk, **İlk Felsefe Üzerine (Kitâb fi’l-felsefi’l-ûlâ)**, (Felsefi Risaleler içinde), Çev. Mahmut Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul, 2002.

KÖKSAL, Osman, “XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Islahat İhtiyacının Algılanışı ve Islahat Temayülleri”, **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, Cilt: VII.

KÜLEKÇİ, Numan, **Erzurumlu İbrahim Hakkı**, Toker Yayınları, Erzurum, 2002.

NASR, S. Hüseyin, **İslam ve İlim**, Çev. İlhan Kutluer, İnsan Yayınları, İstanbul, 1989

ORTAYLI, İlber, **Son İmparatorluk Osmanlı**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2006.

PLATON, **Devlet**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003.

PEKER, Hidayet, “İbn Hazm’ın İlimler Tasnifi”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Bursa, 2009, Cilt: XVIII, Sayı: I.

SARIKAVAK, Kazım, “Az Bilinen Osmanlı’da Bir Aydınlanma Hareketi”, **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, Cilt: VII.

ŞERİF, M. M., **İslam Düşüncesi Tarihi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1991.

ŞULUL, Cevher, “İslâm Felsefesinde İlimlerin Sınıflandırılması Geleneği”, **DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: XVI, İzmir, 2002.

TEKELİ, Sevim, Esin Kâhya, Melek Dosay, Remzi Demir, Hüseyin Gazi Topdemir, Yavuz Unat, Ayten Koç Aydın, **Bilim Tarihine Giriş**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 1999.

TOPALOĞLU, Bekir, “Mârifetnâme”, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2003, Cilt: XXVIII, ss. 57-59.

TOPDEMİR, Hüseyin Gazi, “Osmanlılarda Fizik Çalışmaları”, **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1998, Cilt: VIII.

UYSAL, Enver, “Kindî Felsefesinde Cevher Kavramı”, **Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Bursa, 2009, Cilt: XVIII, Sayı: I.

UZLUK, F. Nafiz, “Marifetname Nüshaları”, **Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi**, Ulusal Verem Savaş Derneği, Erzurum, 1968.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, **İslam Felsefesi Kaynakları ve Etkileri**, Cem Kültür Yayınları, İstanbul, 1993.

YILDIRIM, Mustafa, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’da “Tekâmül” Anlayışı”, **Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi**, Sayı: XXI, Erzurum, 1995.